

6 | *Vetenskapsakademien som spindeln i nätet* 1904–1969

I sin årsberättelse till högtidssammankomsten den 31 mars 1914 förklarade sekreteraren, entomologen och riksmuseiintendenten Christopher Aurivillius, att Vetenskapsakademien med den förestående flytten till Frescati satte punkt för en period i sin historia. Denna period hade tagit sin början 1829, med den flytt till huset vid Drottninggatan som var en följd av nya uppgifter och ny ledning. Sekreteraren illustrerade hur Akademiens verksamheter och institutioner vuxit under perioden genom att kontrastera ”då” mot ”nu” på olika områden. Några exempel från skrifthanteringsens område belyser bilden. Publikationsverksamheten omfattade då drygt 40 tryckark, nu rörde det sig om 300; man utbytte 1851 skrifter med 69 institutioner, 1913 med nästan 1 000. Biblioteket hade 1830 runt 300 årliga nyförvärv, i början av 1910-talet nästan 16 000; biblioteket bokfördes då till ett värde av 46 000 kronor, nu till över en miljon.¹

TVå år senare kom nya universitetsstatuter. Portalparagrafen fick en magistralt korthuggen formulering: ”Universitetens uppgift är vetenskaplig forskning och undervisning.”² Humboldtska föreställningar om akademikers uppdrag hade påverkat statsuniversitetet och omsider upphöjts till lag. Dessa föreställningar spreds även till de så kallade fackhögskolorna, som influerades av dem samtidigt som de med sina tillämpningsvetenskaper kom att påverka den akademiska föreställningssfären. Denna utveckling är en universitets- och högskolefältets parallell till den akademisering av Vetenskapsakademien som vi följde i förra kapitlet, en process som i sin tur inte är originell för Sverige. På det internationella akademifältet reviderade till exempel Royal Society 1847 sina invalsregler på ett sätt som premierade professionella forskare och förändrade karaktären på institutionen. Den framstod vid sekelskiftet 1900 som ett exklusivt sällskap för den vetenskapliga elit som var en samfundets stöttepelare.³

FÄLTUTRUSTNING FÖR EN ENTOMOLOG. Den kan ha använts av Christopher Aurivillius som var intendent på Naturhistoriska riksmuseet och under flera år Vetenskapsakademiens ständige sekreterare.

Vetenskapen hade fått en ny samhällsroll. På forskningens område ingick nationerna i en internationell ordning av konkurrens och kollegialitet, rivalitet och broderskap, som fångade upp och hanterade spänningar i sekelskiftets Europa. Inte sällan spelades internationell samverkan ut för att vinna nationella fördelar. Vetenskapsakademien var i hög grad en del av denna ordning, vilken man sökte upprätthålla. Men världen stöptes om. Kejsardömen föll, demokratier uppstod. Förvandlingar kom inte minst i samband med världskrigen, som demonstrerade vad man kunde åstadkomma med hjälp av vetenskap. Forskningen blev påtagligt samhällsrelevant och politiskt intressant.

Detta kapitel tar sin början i det tidiga 1900-talet, som förde med sig fler nya förutsättningar för Vetenskapsakademien än uppgiften att besluta om Nobelpris. Till exempel skedde ett generationsskifte bland ämbetsmännen.

Mellan 1901 och 1905 byttes sex av Riksmuseets åtta intendent ut, liksom bibliotekarien och sekreteraren – Aurivillius företrädare, astronomen Georg Lindhagen, hade 1901 avgått vid 82 års ålder, med bibehållen lön och efter 35 år på posten.⁴

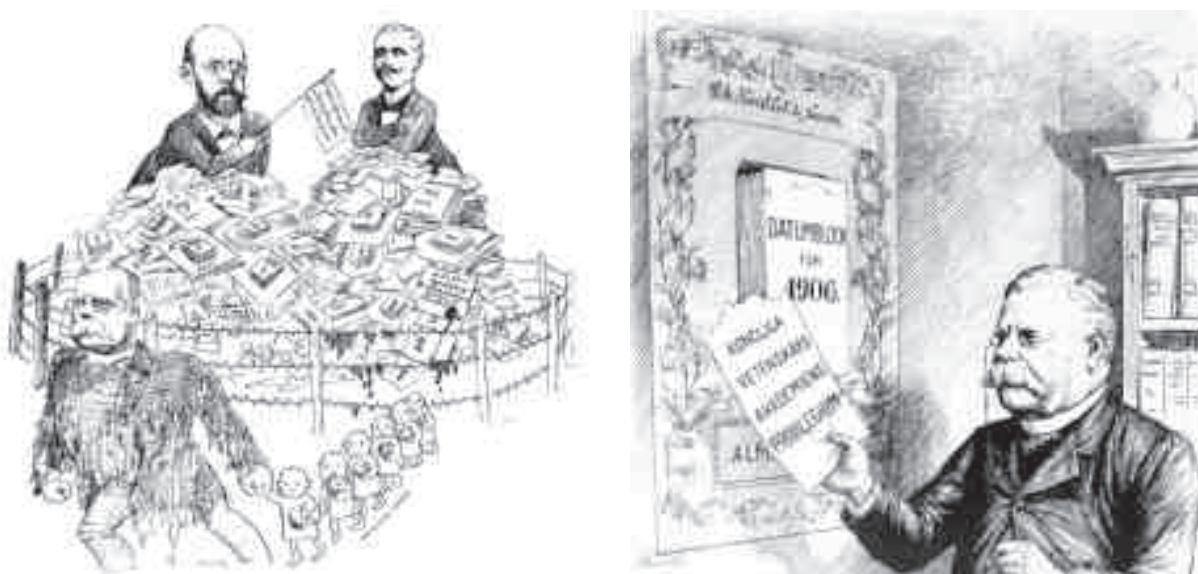
Framställningen utgår från en rad exempel på Akademiens aktiviteter. Den är kronologiskt upplagd i syfte att tydliggöra förändringar inom en tämligen stabil institutionell grundordning. Skildringen slutar med 1960-talet, då etablerade strukturer började lösas upp. Vi ska i kapitlet följa hur man förhöll sig till och sökte hantera periodens genomgripande omdaningar av vetenskap och politik.

Gammalt och nytt, arbetsformer och aktiviteter

De nya grundreglerna av 1904 innebar att fysiken och kemin fick högre specifik vikt, vilket hängde samman med Nobelprisen. Även om mycket i den befintliga organisationen fördes vidare fanns både smått och stort att diskutera i anslutning till bearbetningen av stadgarna. Till exempel ville några ledamöter ändra inriktningen på sammankomsterna och begränsa dem till tre timmar: ”Under en längre följd af år har såsom bekant vid Akademiens sammankomster mängden af i väsentlig mån praktiska, icke vetenskapliga ärenden, som förelegat till behandling, så tilltagit, att mycket ringa tid blifvit öfrig för vetenskapliga föredrag och meddelanden.”⁵ Somliga fann att ämbetsgöromålen överskuggat den egentliga uppgiften.

Några år senare kom reviderade *Ordningsregler*, som bland annat rymde nya anvisningar för hanteringen av alla skrifter. Detta hängde samman med att man beslutat sig för att modernisera publiceringsverksamheten, då den ordning som Berzelius etablerat hade kommit att uppfattas som otymplig och alltför långsam för den moderna forskningen. *Vetenskapsakademiens handlingar* fanns kvar för utgivningen av ”afhandlingar”, men mot bakgrund av vetenskapens specialisering ersattes deras *Bihang* av fyra nya *Arkiv* för snabbare publicering av mindre studier i *kemi, mineralogi och geologi*, i *matematik, astronomi och fysik* samt i *zoologi* respektive *botanik*. Översikten ersattes av en *Årsbok*, som började komma ut 1903. *Meteorologiska iakttagelser* och en del andra skrifter publicerades som tidigare.⁶

DE REELLA RAMARNA för Vetenskapsakademiens verksamhet blev också föremål för beslut, till exempel om utarrenderingen av almanacksprivilegiet. P. A. Norstedt & Söner skötte sedan länge tryckningen och hade skaffat sig förmånliga villkor för tioårsperioden 1896–1905 eftersom Akademien inte tänkt på att ta in andra anbud. Inför perioden 1906–1915 var situationen annorlunda. Sedan man hastigt köpt upp ett tryckeri som kunde bli en konkurrent lade Norstedts sitt bud. Det uppfattades senare

FÖRNYELSEN AV KONTRAKTET för tryckning av almanackorna skildrad av karikatyrtecknaren Oskar Andersson, signaturen OA. Mannen med stor mustasch är chefen för Norstedts, Gustaf Holm, och de två andra, Claes Annerstedt och John Oldenburg, företrädare Almqvist & Wiksell som tog hem affären med ett fördelaktigare anbud till Vetenskapsakademien.

som ett skambud och förmånligare alternativ kom. Almqvist & Wiksell i Uppsala lade ett bud som Akademien efter olika turer 1904 röstade för. Som driven affärsman försökte chefen för Norstedts att föra saken vidare med en kombination av lock och hot.⁷

Kontroversen med dess olika intriger uppmärksammades i pressen. En liberal tidning menade att privilegiet utgjorde ”en grof anomali i vårt fria samhälle” som borde avvecklas.⁸ Det framkom att Norstedtschefen hade en motståndare i akademiledamoten Gösta Mittag-Leffler, som också hade affärssinne. Han hade till ett lågt pris köpt aktiemajoriteten i det potentiellt konkurrerande tryckeriet och sedan sålt posten dyrt till Norstedts. Mittag-Leffler stod också bakom ett konsortium som styrde Almqvist & Wiksells agerande i affären. Han kunde glädja sig åt att kraftigt ha förbättrat Akademiens ekonomi samtidigt som han utökade sin egen förmögenhet, vilken omsider lade grunden till Makarna Mittag-Lefflers matematiska stiftelse.

Även om Akademien fick ett förmånligt arrende kunde själva förutsättningen för affären ifrågasättas. En socialdemokratisk präst ville i riksdagen 1915 utreda en indragning av almanacksprivilegiet. Ett argument var att

staten inte borde avhända sig en stor inkomstkälla som kunde motverka skattehöjningar. Ett annat var mer principiellt. Inkomstbringande statsmonopol utan statlig kontroll medförde möjligheter vid exempelvis tjänstetillsättningar, och det var känt att Akademien fallit för frestelsen att utnyttja dem. ”Vid upprepade tillfällen ha befordringsfrågor inom akademien avgjorts efter ytterst godtyckliga och egendomliga principer, vilket också på sista tiden mot akademien uppkallat en nära nog enhällig kritik.” Det vore bättre att Akademien som likställda institutioner fick nödvändiga anslag genom riksdagen. Utskottet konstaterade dock att Kungl. Maj:t redan 1910 beviljat privilegium för perioden 1912–1932.⁹

BYGGFRÅGORNA gällde också ramar för verksamheterna. Som vi sett i ett tidigare kapitel växte Naturhistoriska riksmuseets samlingar på ett sätt som gjorde trångboddheten i huset vid Drottninggatan allt mer besvärande. Saken blev mer invecklad av samboförhållandet med Akademien, som till skillnad från Riksmuseet inte var en statsinstitution.

Frågan utreddes och debatterades. Nästan alla intendenten kom att förorda en utflyttning till Frescati, dit Bergianska trädgården redan hade flyttat. De framhöll hur detta skulle skapa bättre betingelser för vetenskaplig forskning. Intendenten för den nya etnografiska avdelningen framhöll i stället publikrelationen, vilken skulle försämrats om man flyttade ut på landet. Förhandlingarna komplicerades av att institutionen var beroende av både staten och staden, vars fortsatta expansion var föremål för fortgående omförhandlingar. Processen komplicerades ytterligare av att Djurgården formellt var en kronopark under kungens ”enskilda disposition”, men Oscar II hade premierat vetenskap och kultur när parken togs i anspråk. Efter mycken vända beslutade riksdagen 1904 om en utflyttning, vilken delvis finansierades genom försäljning av fastigheten vid Drottninggatan. Museets imposanta nybygge i Frescati invigdes 1916.¹⁰

En annan, men sammantvinnad aspekt av byggfrågan var att de nya lokaler som planerades för själva Akademien borde placeras i närheten av Riksmuseet. De behövde också vara representativa för de nya Nobeluppgifterna. Man fortsatte att utreda och diskutera dessa byggplaner. I centrum av dem stod biblioteket, efter Riksmuseet den mest utrymmeskrävande av institutionerna i den yttre organisationen. Det framhölls att biblioteket skulle bli betydelsefullt för befintliga och kommande vetenskapliga institutioner i Frescati. Riksdagen fattade 1909 beslut om tomt och upplåtelsevillkor. Det nya huset invigdes 1915 i närvaro av Akademiens höge beskyddare, Gustaf V.¹¹

En tredje aspekt av byggfrågan var det Nobelinstitut för fysik och kemi som berördes i föregående kapitel. Nobelinstitutionens former hade ännu inte stabiliserats och en tanke var att inrätta Nobelinstitut till tjänst för de

prisutdelande institutionerna. Först ut var Svenska Akademien – dess Nobelinstitut skapades 1901 men blev mindre lyckosamt än det Nobelbibliotek som inrättades samtidigt. Vid Karolinska institutet utarbetades mot slutet av 1910-talet planer på ett Nobelinstitut, antingen i rasbiologi och ärftlighetsforskning eller i experimentell fysiologi och patologi, men de ledde inte till några konkreta resultat. Själva Nobelstiftelsen hade också sin byggnadsfråga. Den mynnade 1911 ut i arkitekten Ferdinand Bobergs förslag till ett Nobelpalats vid slutet av Strandvägen, med en sal om 2 000 platser för prisutdelningarna. Även dessa planer rann ut i sanden.¹² Det var oklart vad Nobelinstitutionen egentligen behövde lokaler till och vilka syften Nobelinstitut skulle tjäna.

En del verksamheter vid Drottninggatan kom aldrig ut till Frescati. För Riksmuseets etnografiska avdelning blev lokalproblemen kroniska. Efter provisoriska lösningar beslutade riksdagen 1930 om nya lokaler i ett före detta kasernområde på norra Djurgården. Fem år senare blev Statens etnografiska museum en självständig enhet, om än under Vetenskapsakademiens ”inseende och vård”.¹³ Statens meteorologiska centralanstalt fick också lokalproblem när den försökte möta de växande förväntningarna på väderlekstjänster. Ett förslag om sammanslagning med den 1908 inrättade Hydrografiska byrån gick på remiss. Inom Akademien divergerade meningarna om huruvida detta vore till gagn för vetenskapligheten. Man kom fram till att frågan borde utredas ytterligare. Riksdagen kom till en annan slutsats och inrättade 1918 Meteorologisk-hydrografiska anstalten under Jordbruksdepartementet.¹⁴

Fysiska institutionens öden är en historia för sig. Verksamheten upprätthölls av Akademiens fysiker sedan 1888, Bernhard Hasselberg, men forskningen förtvinade samtidigt som Nobelinstitutet växte. Dessutom drabbades den av olika missöden. Från 1905 ställdes de Thamiska föreläsningarna in och året därpå dog institutionens oöverträfflige instrumentmakare.¹⁵ När Akademien sedan flyttade ut till Frescati blev Hasselberg kvar i huset vid Drottninggatan. De nya grannarna visade sig vara besvärliga.¹⁶

Inom de angränsande lokalerna af huset, som förut tillhört riksmuseets zoologiska afdelning, har nämligen sedan i våras inrymts en skrädderifabrik för landstormens räkning, där en samling af, enligt uppgift, omkring 100 symaskiner med sina elektriska motorer under 10 timmars daglig gång, förutom ett i hög grad störande buller, förorsaka en sådan darrning af väggar och trossbottnar inom institutionen, att alla precisionsarbeten äro omöjliga.

Pengabrist gjorde att planerna på en särskild paviljong för Fysiska institutionen i Frescati inte blev verklighet, varför den ögonsjuka Hasselberg fick hanka sig fram under växande vedermödor. Efter det att staten 1918 sagt

VALMUSEET VAR EN DEL AV RIKSMUSEET. Med särskilt statligt stöd kunde flytten av denna del påbörjas redan 1908, men det tog sin tid. Näbbvalen på bilden flyttade ut till Riksmuseet i Frescati 1914.

upp hyresavtalet var hans slutsats klar: ”Institutionen kan således numera sägas ej mer existera”.¹⁷ Instrumentsamlingen magasineras i Riksmuseets entomologiska avdelning.

Institutionerna i den än mer yttre organisationen hade sina lokalproblem, vilka nog snarare uppfattades som lokala än som riksangelägenheter. Forskningsstationerna i Kristineberg och Abisko hade bildats med hjälp av donationer och fortsatte att byggas ut med hjälp av donationer från enskilda, men också med medel från en organisation som Stiftelsen Lars Hiertas minne.¹⁸

NOBELÄRENDENA var en ny uppgift inom de delvis nya ramarna, med vilken tycktes följa möjligheter till institutionsbyggande. Nobelinstitut var en vision som fortsatte att locka. Nobelprisen drog till sig uppmärksamhet och prisutdelningarna blev mediehändelser, där etablerade och uppåtstigande eliter kunde buga för varandra. Oscar II fick en scen på vilken han kunde visa sig som gynnare av vetenskap och kultur. Samtidigt spred majestätet med sin närvaro glans över arrangementet och ämbetsmannastatusens ordning. I den utgjorde universitetsprofessorerna stöttepelare i egenskap av den sanna vetenskapens odlare och vakthållare. Från andra håll kunde man uppfatta ceremonierna som ett pompöst inslag i ”jubelfesternas tidevarv”.¹⁹

Inte minst medförde priserna ett komplicerat och intrikat arbete med att utse mottagare. Även om fördelningen av utmärkelser var något av en akademisk specialgren innebar Nobelprisen en ny skala och en förhöjd internationell exponering. Det fanns inga självklara institutionella lösningar att överta, men ordningen med Nobelkommittéer bestående av tre till fem ämnesexperter var troligen influerad av den svenska sakkunniginstitutionen.²⁰ Kommittéerna skulle värdera de kandidater som nominerats. Då nomineringarna ofta var få gav de inte mycket vägledning utan man fick göra sina egna bedömningar. Varje ny omgång bidrog till att stabilisera ordningen för följande år och det blev praxis med konsensusbeslut, vilka gjorde det svårare att i ett senare skede ifrågasätta kommittéernas expertförslag. Det innebar inte att en kommittés kandidat självklart accepterades av klassen. Alternativa kandidater kunde dessutom dyka upp när Akademien skulle fatta det slutliga beslutet i plenum.

Med en sådan procedur var det lätt hänt, vilket vetenskapshistorikern Robert Marc Friedman visat, att valet mellan kvalificerade kandidater inte bara betingades av de nominerades forskningsmeriter utan även av de interna förhandlingarna under beslutsprocessens gång. Processerna utvecklade sig bakom stängda dörrar, inom en rätt snäv krets av personer som kunde vara bundna till varandra genom lojaliteter såväl som rivaliteter. Akademien genomkorsades av olika motsättningar – mellan skiftande vetenskapsideal, mellan Uppsala och Stockholm, mellan resursstarka aktörer, såsom Svante Arrhenius och Gösta Mittag-Leffler.²¹ Taktiska överväganden och kommittéernas konsensussträvanden kunde ge upphov till resultat, såg kompromisskandidater, vilka förbryllade utomstående experter som visste vilka alternativ de hade nominerat. Kraftmätningarna mellan fraktioner och intresseinriktningar kunde också leda till överraskande resultat.

Ett exempel är 1912 års fysikpris, som gick till Chalmersingenjören Gustaf Dalén. Han hade bara fått en nominering – av en inflytelserik industrialist i klassen för ekonomiska, statistiska och sociala vetenskaper – och avfördes från diskussionen av såväl kommittén som fysikklassen. Den sortens uppfattning om tillämpad vetenskap och vem som hade ”gjort

NOBELPRISET PÅ FILM. Affisch för den amerikanska filmen *The Prize* (1963), eller *Jagad av agenter* som den hette när den gick upp på svenska biografer. Paul Newman gestaltade en Nobelpristagare i litteratur som i samband med prisceremonin i Stockholm uppträder att fysikpristagaren är en bedragare.

menskligheten den största nytta” uppskattades inte inom klassen för tekniska vetenskaper. Vid Akademiens beslutsmöte lyckades ingenjörerna mobilisera en majoritet för Dalén, som nyss hade mist synen i en olycka.²² Året därpå valdes han in i Akademien.

Med Dalén hade svenskar fått pris i samtliga Nobelgrenar. Efter Arrhenius kemipris 1903 gick fredspriset 1908 till Klas Pontus Arnoldson – initiativtagaren till Svenska freds- och skiljedomsföreningen. Litteraturpriset 1909 gick till Selma Lagerlöf och priset i fysiologi eller medicin 1911 till akademiledamoten Allvar Gullstrand. Han var extraordinarie professor

men fick 1913 en personlig forskningsprofessur. Nobelpriset innebar en prestige som kunde växlas in i annat.

ESSÄ

Röda näckrosor
och andra natur-
minnesmärken
s. 549–555

NATURSKYDDSÄRENDENA var en annan nyhet i början av 1900-talet.²³ Yellowstone National Park inrättades 1872 för att värna naturen mot kulturen, som tycktes föröda allt orört. Samtidigt skulle denna institutionella innovation göra vildmarken tillgänglig för turistande och forskande människor. I den tidiga amerikanska naturskydds rörelsen fanns en spänning mellan olika motiv och mål. De som förespråkade *preservation* ville bevara naturen i ett slags urtillstånd och freda den mot civilisationens intrång. De som förespråkade *conservation* ville skydda naturen och genom klok hushållning med dess resurser göra den tillgänglig för kommande generationer. Nationalparksmodellen togs upp i andra länder, till exempel i Sverige av Adolf Erik Nordenskiöld 1880. De tidiga naturskydds förespråkarna utgjorde en brokig samling med skiftande intressen: skogsägare och jägare, naturalhistoriker, turister och naturvurmande nationalromantiker.

Naturskyddsfrågan blev som många andra ”frågor” en politisk angelägenhet vid sekelskiftet, då förväntningarna växte på att staten i nationens intresse skulle ställa allt fler förhållanden till rätta. I riksdagen kom 1904 en motion om utredning av åtgärder för att skydda Sveriges natur och naturminnesmärken. Mot bakgrund av utvecklingen i andra kulturländer framhölls vetenskapliga och estetiska synpunkter, liksom den praktiska betydelsen för skogsbruket. I en bilaga fick motionen stöd av en mängd professorer, däribland Vetenskapsakademiens sekreterare. Riksdagen konstaterade att frågan var helt ny men tillstyrkte motionen, även om man motsatte sig ingrepp i rätten att fritt bruka enskild egendom.

Utredningsuppdraget gick till Akademien, som tillsatte en kommitté om fem professorer, däribland Einar Lönnberg, naturskydds förespråkare och intendent vid Riksmuseets avdelning för ryggradsdjur. Kommittén presenterade konkreta förslag, bland annat en ambitiös lista över önskvärda nationalparker. Det praktiska arbetet kunde skötas av olika myndigheter inom ordinarie ramar, varför administrationskostnaderna inte behövde avskräcka. Det enda organ som ansågs behöva en resursförstärkning var Akademien, som skulle ansvara för olika sakkunnigbedömningar. Domänstyrelsen ställde sig positiv, men ansåg sig sakna kunskaper för de uppgifter man tilldelats.

Efter viss avvaktan tillsatte Kungl. Maj:t 1907 en egen kommitté, bestående av den ursprungliga motionären jämte Lönnberg och en jurist som var engagerad i Svenska turistföreningen. Man lade fram mer utarbetade förslag, bland annat om nationalparker på kronomark i Norrland som saknade ekonomiskt intresse men hade turistpotential. För att hålla kostnaderna nere föreslogs ingen utbyggd förvaltning utan i praktiken skulle det

mesta skötas av Vetenskapsakademien och Riksmuseet, mot en liten ersättning. Kommittén gjorde en analogi med lagstiftningen kring rikets kulturminnesmärken och Vitterhetsakademiens ansvar för skyddet av dem. År 1909 antog riksdagen slutligen lagar om nationalparker och om naturminnesmärkens fredande.

Naturskyddskommittén inrättades sedan inom Akademien och naturskyddsfrågor blev ett stående inslag vid sammankomsterna. Diskussionerna kunde handla om nationalparker och deras förvaltning, men också om möjligt internationellt samarbete på området. I större omfattning handlade de dock om konkreta frågor, som huruvida Svenska turistföreningen borde få dispens för att förlänga en båtbygga i Abisko nationalpark. En bedömning som fick naturvännerna att kritisera Akademien var när den, med hänvisning till de ekonomiska intressena, tillstyrkte en kraftutbyggnad som skulle stympa Stora Sjöfallets nationalpark. Allra mest kom arbetet att handla om att ta ställning till ansökningar om skydd av specifika naturminnesmärken, som då man tillstyrkte ett förslag från författaren Karl-Erik Forsslund, natur- och hembygdsvän, om att fridlysa ”en ormgran å Skörsjö i Stora Tuna socken, ett flyttblock i Hulån, Dala-Järna, en ’paraplytall’ å Västanvik i Leksands socken, en ’smörjtall’ i Sörbo by, Utombro, St. Tuna socken, samt en ’trolltall’ å Sunnansjö i Grangärde socken”.²⁴ Detta slags ärenden var något Akademien regelmässigt fick besluta om under sina sammankomster, vilket hundra år senare kanske kan tyckas märkligt.

DE ALLMÄNNA SAMMANKOMSTERNA fylldes dock av mycket mer – till att börja med runt 30-talet ledamöter, inte under 20, bara i undantagsfall över 40. Ofta inleddes sammankomsterna med besked om svenska och utländska ledamöter som ”med döden afgått”. Vissa hedrades speciellt, till exempel Oscar II, som fick en krans med ett blågult, textförsatt band: ”Akademiens höge beskyddare och vetenskapens vän på tronen”.²⁵ Födelsedagar i form av jubileer uppmärksammades också. Akademien deltog i utbyten som byggde relationer och upprätthöll en minneskultur. Så bjöd man 1907 in till Linnéfest och utsåg lite senare företrädare för att hylla Royal Society 250 år och Lantbruksakademien 100 år, Friedrich-Wilhelm-universitetet i Berlin 100 år och Aberdeen-universitetet 400 år. De institutionella internationella relationerna byggde ofta på detta slags utbyte av gåvor och gengåvor, något som återkommer i det nätverk av relationer som utväxlingen av skrifter innebar.

Frågor om en officiell svensk representant i dessa sammanhang kom ofta på remiss från Kungl. Maj:t. En annan vanlig remiss gällde ansökningar om reseunderstöd till internationella konferenser. En akademiledamot kunde anhålla om bidrag hos Kungl. Maj:t, som remitterade frågan till Akademien, som tillstyrkte. Det kunde bli aningen oklart om ledamoten

ESSÄ
Linneansk triptyk
s. 600–617

ESSÄ
Swedenborgs återkomst
s. 582–587

sedan representerade Sverige eller Vetenskapsakademien, sitt lärosäte eller sig själv. Det kom även mer ovanliga remisser, som om hemförandet av Swedenborgs kvarlevor, och mer vittfamnande, som om Löneregleringskommitténs förslag om nya löne- och pensionsvillkor för Riksmuseets tjänstemän. Med den myndighetslika rollen följde en arbetsgivarroll. Akademien beviljade i plenum tjänstemännen semester.

En annan frekvent ärendetyp gällde val av personer till olika befattningar, utskott, kommittéer och styrelser. Det fanns regleringar av mandatperioder, men i regel omvaldes de som stod i tur att avgå om de inte själva undanbad sig detta. Kommittéer kunde sedan föreslå beslut om alla priser, stipendier och anslag som Akademien hade att dela ut. Detta resulterade i sin tur ofta i att man fick anmäla redogörelser från mottagarna.

Föredrag och presentationer som hölls av de egna ledamöterna var en annan återkommande punkt vid sammankomsterna. År 1906 kunde till exempel en medicinare hålla föredrag ”om tuberkulos och trångboddhet i Stockholm äfvensom om de sociala missförhållanden, som gynna spridningen af tuberkulos”, och en geodet rapportera ”om förhandlingarna vid den af honom såsom Sveriges ombud bevistade femtonde internationella jordmättningskonferensen i Budapest”.²⁶ Einar Lönnberg var en återkommande talare och presenterade gärna mer eller mindre kuriositetsbetonade gåvor till Riksmuseet. ”Vidare redogjorde han för en egendomlig missbildning hos en hösten 1911 vid Lindormsnäs skjuten älg, hvaraf hufvudet och vissa preparat skänkts af godsägaren *Henric Tamm*. Älgen visades vara en hypospadisk pseudohermafrodit.”²⁷

Till standardmötet hörde slutligen olika sorters information, till exempel om beslut av Kungl. Maj:t och om nytillkomna donationer, jämte anmälningar av avhandlingar som antagits för publicering. Den växande vetenskapliga produktiviteten kostade på och 1914 hade man inte råd att trycka allt som godkänts av granskarna.

Nobelärendena behandlades i anslutning till men separat från sammankomsterna och noterades i egna protokoll. Mötespunkterna var ofta få,

ATT LÅTA GÖRA EN DÖDSMASK var en lång tradition bland dem som hade råd, men vartefter fotografitekniken blev spridd började allt fler göra likporträtt i stället. Övre bilden: dödsmask av Gustaf Retzius vid hans bortgång 1919. Nedre bilden: Retzius på lit de parade i hemmet på Spökslottet vid Observatoriekullen. Hans hustru, Anna Hierta Retzius, var angelägen om att bevara minnet av maken och hade redan till hans 50-årsdag låtit binda in delar av hans vetenskapliga korrespondens i 35 volymer med guldsnitt. Till Akademien skänktes inte bara arkivmaterial och de avbildade föremålen, utan även makens dopklänning.

men vid prisbesluten hettade det till. De mötena lockade ofta dubbelt så många deltagare som de vanliga onsdagssammankomsterna, som i princip hölls varannan vecka under terminstid.

Den årliga högtidssammankomsten var en sak för sig. Ofta kom någon eller några av de kungliga hedersledamöterna, liksom rapporterende journalister. Under ceremoniella former utdelades större priser, inte sällan till Akademiens egna ledamöter. Till exempel hyllades 1912 de bemärkta ledamöterna Gustaf Retzius, anatom och antropolog, och Alfred Gabriel Nathorst, polarforskare och paleobotaniker. Ett tredje pris – med devisen ”På vetenskapens grund till samhällets gagn” – gick till nationalekonomen David Davidson, som sedan blev ledamot 1920. Preses förklarade att ekonomiska frågor tidigare varit betydelsefulla för Akademien, som också haft klasser för lantskötsel och borgerliga näringar.²⁸

Sedan dessa ämnen till en del fått egna representativa institutioner och myndigheter, har vår akademi alltmera lämnat å sido vetenskapernas tillämpning för att koncentrera sin uppgift på vetenskapen som sådan. Alltjämt har hon dock med sig förenat målsmän för kunskapsgrenar, hvilka stå vid sidan af dem, som tillhöra hennes egentliga verkningsskrets[.]

Härefter hölls ett tal till minnet av en framliden ledamot, biblioteksman-
nen Elof Tegnér, över vilken en minnespeng också slagits. Sekreteraren
läste upp sin årsberättelse. Nathorst höll ett föredrag om ”märkliga beva-
ringstillstånd af fossila växter”. Ytterligare två föredrag var förberedda,
men de fick ställas in på grund av ”den långt framskridna timmen”.

Krig och fred, pengar och politik

Krigen blev det stora kriget som blev världskriget – oavsett benämning kom de krigshändelser som inleddes 1914 att förändra förutsättningarna för det mesta. Tysklands marsch genom det neutrala Belgien väckte indignation, men i ett tidningsupprop i oktober deklarerade 93 tyska lärde att landets krigföring var rättfärdig. På detta patriotiska utbrott följde anklagelser och motanklagelser som vidgade klyftorna och ledde till en upplösning av vetenskapens etablerade internationella ordning, till exempel av en institution som International Association of Academies.²⁹

Utvecklingen påverkade även Vetenskapsakademien. Det krig som förmodades bli kort innebar att man inte kunde införskaffa de brysselmattor som var tänkta att ligga i den nya sessionssalen. Inplanerade stipendieresor och kongresser sköts sedan upp, först till 1915, därefter på obestämd tid, för att till slut rinna ut i sanden. Svårigheter rapporterades från institutionsföreståndarna, exempelvis Arrhenius: ”Det stora krig, som ännu rasar,

har under senare delen af året förjagat nästan alla utländska forskare från institutet. En följd häraf är också, att den vetenskapliga produktionen varit betydligt mindre än under föregående arbetsår.”³⁰ Försörjningsproblemen blev akuta 1917 – då kravaller antydde att revolution kunde vara alternativet till införandet av allmän rösträtt – och Naturhistoriska riksmuseets tjänstemän fick tillstånd att odla potatis utanför museet.³¹ Kriget verkade aldrig ta slut.

Samtidigt fortlevde en vardag, med alla ärenden och frågor som Akademien hade att hantera i den. Ett så att säga negativt avtryck av detta är en skrivelse från 1916. Sju engagerade ledamöter menade att alla ämbetsgöromål kommit att tränga undan den primära uppgiften, ”att vara ett organ för vetenskapliga röns anställande och nyttiga kunskapers spridande”.³² Därför ville de utreda möjligheterna att ändra ordningen. Efter överläggningar ville Beredningsutskottet inte förorda några mer genomgripande reformer, men det föreslog bland annat att protokoll och skrivelser skulle refereras i stället för att läsas upp i sin helhet, samt att föredrag borde vara tillgängliga för icke-specialister och inte längre än 30 minuter.

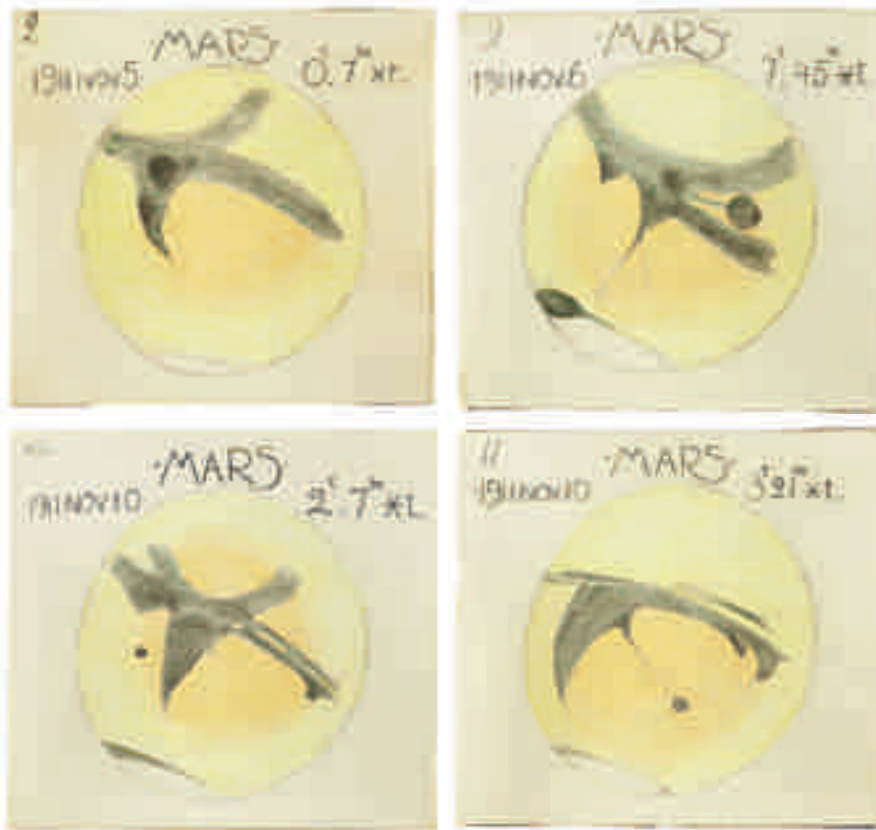
Vid nästa sammankomst höll medicinprofessorn Salomon Henschen ett anförande. Han menade att förvaltningsärendena gjort att Akademien ”öfvergått till en byråkratisk inrättning, nästan glömsk af sin hufvuduppgift att främja vetenskapen”. Flera orsaker hade bidragit till att sammankomsterna blivit stereotypa och sterila. En var den ordning som innebar att verksamheten hanterades av utskott ”som nästan antagit formen af ett permanent embetsverk af för lifstiden valda medlemmar. Visserligen skola tid efter annan omval ske, men erfarenheten har visat, att städse samma medlemmar omväljas.” En annan orsak var det faktum att nästan hälften av ledamöterna var pensionerade, vilket innebar att de inte hade tillgång till laboratorier eller andra förutsättningar för att kunna följa tidens vetenskap. Förstelnade former behövde brytas upp. Henschen föreslog bland annat att administrativa ärenden skulle överföras till nyare statsinstitutioner med adekvat kunskap för uppgifterna. Riksmuseet borde rustas upp till en forskningsinstitution, som inte var så inriktad på naturalhistorisk systematik utan mer på modern biologi i form av fysiologiska undersökningar med komparativ-anatomisk inriktning. En förnygring behövdes också: ”Det fordras, enligt min tanke, att akademien öppnar sina portar på vid gafvel för yngre krafter och ej längre håller sig fjerran för det brusande forskningslif, som isynnerhet uppbäres af krafter, utestängda från vårt samfund.”³³

Diskussionen blev lång. En ledamot menade att åhörarna utgjorde ”eliten av landets naturvetenskapsmän” och att ”hvad man kallar popularisering” borde undvikas. Han fick mothugg av en annan ledamot.³⁴ Efter fyra stormiga sammankomster hade man i princip fattat ett beslut i enlighet med Beredningsutskottets förslag.

ATT VETENSKAP VAR MAKT visades under kriget. Efter det utvecklades idéer om hur forskning skulle kunna tas i bruk i uppbyggnaden av ett nytt samhälle, med en mer produktiv organisering av industri, ekonomi och politik; i ingenjörs-kretsar myntades uttrycken *Rationalisering, Planwirtschaft, Technocracy*.³⁵ Tidens föreställningar om ingenjörsvetenskapernas betydelse för minskat slöseri genom ökad effektivitet fick i Sverige ett uttryck i planen att bilda en akademi för dem, med uppgift att samla och stödja teknisk forskning. I ett remissyttrande 1918 tillstyrkte Vetenskapsakademien förslaget, som skulle gagna landet ”i den stora täflan mellan folken”. I ett underlag förklarade två sakkunniga ledamöter dels att det behövdes större anslag än de föreslagna, dels att det var nödvändigt att även ta sig an industriarbetarnas växande krav på löner och arbetsförhållanden. Akademin för ingenjörsvetenskaper behövde kompletteras med en allmän avdelning, vars ledamöter behandlade frågor om ekonomi, fabriks-hygien, badinrättningar och annat.³⁶ Ingenjörsvetenskapsakademien bildades direkt efter kriget, samtidigt som en del industriforskningsinstitut.

Efterkrigstiden såg inte bara ett nytt slags forskning institutionaliseras utan även nya möjligheter att finansiera den vetenskap som visat sig betydelsefull. Knut och Alice Wallenbergs stiftelse (KAW-stiftelsen) inrättades 1918 genom en stor donation. Bankmannen Wallenberg var själv mycket aktiv i anslagsbesluten. Medel gavs till landsgagnelig verksamhet, gärna med rikskaraktär eller anknytning till hemstaden Stockholm. Anslagen kunde vara stora och på avgörande sätt ingripa i utdragna processer där offentliga organ inte förmått fatta beslut om medel, exempelvis till byggandet av Stockholms stadsbibliotek. Det kunde hända att KAW-stiftelsen donerade ett initieringsanslag och att staden bidrog med tomtmark, på villkor att staten finansierade driften. Vetenskapsakademien och aktörer kring den mottog många anslag.³⁷

Till exempel kom avsevärda medel att gå till ett nytt observatorium som kunde ersätta det gamla vid Drottninggatan. Man började diskutera frågan efter kriget och 1927 menade en kommitté, med bland andra Akademiens nye astronom, att ett nybygge var den enda rationella lösningen. Engagerade aktörer kontaktade Knut Wallenberg, som också satt i Stockholms stadsfullmäktige. Vetenskapsakademien erbjöd så staden dispositionsrätten till Observatoriekullen och fick omsider 900 000 kronor för den. Wallenberg var beredd att låta KAW-stiftelsen bidra med en miljon och mer därtill, samtidigt som han nog förutsatte att observatoriet skulle byggas i Saltsjöbaden, den badort och villastad han själv lagt grunden till före sekelskiftet. Riksdagen noterade att inga medel söktes från det allmänna och beviljade tullfrihet för instrumenten. Observatoriet invigdes 1931 och kom att få fortsatta anslag från KAW-stiftelsen, även om somliga styrelseledamöter undrade ifall det verkligen var dess uppgift att stå för driftsanslag.³⁸

OBSERVATIONER AV PLANETEN MARS utförda av Akademiens astronom Karl Bohlin 1911 och därefter reproducerade som stora planscher, sannolikt i samband med en utställning.

Vetenskapsakademien valde 1928 in Knut Wallenberg som ledamot i klassen för ekonomiska, statistiska och sociala vetenskaper, och hyllade honom 1938 på 85-årsdagen. Strax därefter dog han och Akademien beslutade om hedersbevisningen att anstå med återbesättande av ledamotsrummet. Året därpå valde man in den 75-åriga Marcus Wallenberg, vilken efterträtt sin bror som KAW-stiftelsens ordförande. Samtidigt stadfästes de nya grundregler som syftade till en förnygring av klasserna. Tidningarna uppmärksammade både den höga medelåldern och förnygringsförsöket.³⁹

Industrimannen Axel Wenner-Gren donerade 1937 medel till stiftelsen Wenner-Grenska samfundet, som också gav anslag till forskning men som var mindre och måhända mindre lyckosam än KAW-stiftelsen. Mycket stor var däremot Rockefellerstiftelsen, bildad 1913, som kom att fördela stora summor till forskning i det Europa som skulle byggas upp på nytt. Medel kom även till Sverige och till ett statligt lärosäte som Karolinska institutet.

Forskningsanslagen bidrog till verksamheter och aktörer som ofta befann sig i utkanterna av de traditionella läroämnena, och till en begynnande omvandling av KI från läkarskola till forskningsinstitution.⁴⁰ Resurserna gjorde att alternativ till äldre ordningar kunde etableras och växa.

FÖRKRIGSTIDENS INTERNATIONELLA ORDNING ville Vetenskapsakademien gärna återupprätta. Man beslutade 1919, efter spänningsfyllda interna processer, att utdela ett Nobelpris för det aktuella året och två som reserverats från krigsåret 1918. Alla tre gick till tyskar. Mest uppmärksamhet fick valet av kemisten Fritz Haber, som hade utvecklat och förespråkat stridsgaser under kriget. Priset motiverades med hans bidrag till den process som möjliggjorde industriell konstgödselproduktion, som i sin tur bidragit till att föda folk.⁴¹

I konservativ och tyskorienterad press uppskattades Akademien för att rakryggat och utan sidoblickar ha belönat vetenskaplig förtjänst. I ett omdebatterat inlägg reagerade den franskorienterade Hjalmar Branting skarpt mot prisandet av Haber. Akademiens oförmåga att se värdiga mottagare någon annanstans än i Tyskland var ett utslag av dess utsagda partstagande, menade han. Akademedamöter fann kritikernas uppfattning politisk, medan den egna uppfattningen var vetenskapligt grundad och opolitisk. Objektivitet och neutralitet blev värden att framhålla när akademikerna sökte värna statusen som oväldiga domare i vetenskapliga och kulturella frågor, inte minst med tanke på den demokratisering som kunde medföra ett politiskt styre som röstats fram av en obildad massa.

Det utländska mottagandet av Vetenskapsakademiens beslut följde de gamla stridslinjerna. Somliga betraktade det som en opartisk bekräftelse av tysk vetenskaps överlägsenhet. Andra undrade indignerat om förvaltarna av Nobels vision var blinda och helt okunniga om att Haber torde vara en krigsförbrytare enligt Haagkonventionen. Det blev närmast ogörligt att upprätthålla den neutrala hållningen. Att inte ta ställning var ett politiserat ställningstagande i en polariserad situation.

Att Akademien sedan hade svårt att se en värdig mottagare i Albert Einstein förbättrade knappast dess prestige. Han nominerades första gången 1910 och kom sedan att få ett växande antal nomineringar från internationellt tongivande fysiker. I den svenska priskommittén fanns dock en ovilja, särskilt hos den inflytelserike Nobelpristagaren Allvar Gullstrand, mot att prisa verklighetsfjärran matematisk teoribildning, även sedan den allmänna relativitetsteorin 1919 ansågs ha fått empirisk bekräftelse. Men 1921 valdes den teoretiske fysikern Carl Wilhelm Oseen in i Akademien för att året därpå ta plats i Nobelkommittén. Han argumenterade för att Einstein skulle belönas för sin upptäckt av den fotoelektriska effekten. Med detta drag kringgicks relativitetsteorin, som varit föremål för så skiftande

omdömen, och Einstein kunde 1922 tilldelas det reserverade priset för 1921.⁴²

Historien ger vid handen att en mycket lokal politik fortsatte att påverka prisbesluten, liksom att bilder av vetenskapen cirkulerade i offentligheten bortom vetenskapsmännens kontroll. Utanför fysikernas domän uppfattade man gärna Einsteins teori som ett tecken på tidens relativism och uppbrott från hävdvunna värden som det sanna, det sköna, det goda. Beträkarna kunde i utsvävande uttolkningar projicera både förhoppningar och farhågor på relativitetsteorin. Svenska filosofer ansåg sig genom begreppsanalys kunna bevisa dess orimlighet.⁴³

Politiken smög sig också in i den internationella organiseringen av vetenskapen. De allierade segrarmakterna stod 1919 bakom bildandet av International Research Council, som skulle stödja samarbeten inom internationella vetenskapliga unioner och ta in länder som medlemmar – men inte från centralmakterna, krigets förlorare. Man sökte så att säga skapa ett tomrum att expandera i genom att utesluta Tyskland från den vetenskapens international som landet tidigare dominerat.⁴⁴

Situationen innebar ett dilemma för de neutrala och för Vetenskapsakademien. För Akademien medförde Nobelprisen internationell status samtidigt som de lokalt fattade prisbesluten inte fick underminera Nobelprestigen. Beslutsfattarna fick på ett eller annat sätt förhålla sig till omgivningens nomineringar av kandidater och benägenhet att tolka prisfördelningen utifrån nationella synvinklar. Priserna kom också att spridas över fler länder och redan 1920 tillstyrkte Akademien svenskt medlemskap i International Research Council. Detta vägval, att samarbeta med de allierade, låg i linje med den officiella svenska hållningen. Uppslutningen stöddes av Arrhenius och bidrog möjligen till att vetenskapen inte alienerades från den politiska makten i den demokratiska staten. Samtidigt kom Vetenskapsakademien, jämte medlemmar från andra neutrala länder, att verka inifrån organisationen för att häva bojkotten av Tyskland. Det lyckades man med 1926. Ordningen med vetenskapliga unioner och nationalkommittéer utvecklades vidare och 1931 ombildades organisationen till International Council of Scientific Unions (ICSU), bestående av både internationella ämnesunioner och nationella medlemmar.

DEN INHEMSKA ORDNINGEN var också under omstöpning. Vetenskapsakademien kunde tjäna som plattform och nätverk för aktörer som gjorde kreativt bruk av tidens nya möjligheter och resurser.

Manne Siegbahn blev fysikprofessor i Lund och accepterade 1922 en kallelse till Uppsala universitet, där institutionen var rikligare utrustad. Samtidigt valdes han in i Akademien och året därpå i Nobelkommittén för fysik. Han blev då även nominerad till ett Nobelpris, men undanbad sig

bedömning. Året efter reste han runt i USA och insåg att hans experimentella forskning för framtida framgång fordrade mer avancerad utrustning och därmed mer pengar. Han sökte anslag hos Rockefellerstiftelsen, som bedömde att hans forskning var snävt specialiserad på precisionsmätningar och kanske inte nydanande på det sätt man önskade. När Siegbahn 1925 åter fick Nobelprisonomineringar accepterade han bedömningen och fick stöd av Uppsalarepresentanterna i kommittén, medan stockholmarna var emot. Akademien beslutade så att det pris som reserverats 1924 skulle gå till honom ensam, vilket somliga såg som en överskattning i jämförelse med tidigare pristagare.⁴⁵

Siegbahn sökte sedan anslag för en kraftig upprustning av sin institution, men detta var ogörligt inom universitetsramen. I stället vände han sig 1930 till Knut Wallenberg med en plan på att återupprätta Vetenskapsakademins fysikinstitution, som legat nere sedan krigsslutet. Svaret blev att KAW-stiftelsen kunde bidra till totalkostnaden om tre miljoner ifall hälften anskaffades på annat håll. Rockefellerstiftelsen avböjde dock en propå, varefter depressionen gjorde att frågan blev inaktuell. Men 1934 återkom Siegbahn med nya planer. Han hade utverkat stöd från Vetenskapsakademien, som skulle finansiera ett nybygge med ett stort anslag från Nobelstiftelsen och anhålla i riksdagen om en personlig professur för honom. De akademiska myndigheterna motsatte sig ett forskningsinstitut utanför universitetsorganisationen – något vi ska återkomma till lite längre ned – men för Siegbahn föll allt på plats. Han började 1937 som föreståndare för Vetenskapsakademins forskningsinstitut för experimentell fysik, vilket omtalades i termer av Nobelinstitut, särskilt i internationella sammanhang. Fortsättningsvis kom han att få stora anslag från KAW-stiftelsen, omsider i samfinansiering med Rockefellerstiftelsen.⁴⁶

The Svedberg, vars dopnamn var Theodor, disputerade som 23-åring i kemi vid Uppsala universitet. Han uppfattades som ett vetenskapligt underbarn, och kallelser från olika håll fick lokala aktörer att verka för att behålla honom. Med bidrag från en donationsfond beslutade riksdagen 1912 att inrätta en personlig professur i fysikalisk kemi för den då 28-årige Svedberg, som året efter valdes in i Vetenskapsakademien. Som gästprofessor i USA 1923 tog han intryck och inspirerades av *can do*-andan. Hemkommen började han planera för ett helt nytt laboratorium och 1925 blev han ledamot av Nobelkommittén för kemi, som föreslog att 1926 års pris skulle reserveras. Men i Akademien väcktes förslaget att i stället ge det till Svedberg, vilket röstades igenom. Att han då ensam fick kemipriset låg knappast i linje med tidigare beslut, men stärkte nog Rockefellerstiftelsens vilja att bidra till hans laboratorium. Uppsala universitet ansökte sedan om 1,2 miljoner till ett nybygge. Ministern fann summan stor men likväl motiverad med tanke på betydelsen av Svedbergs verksamheter, en betydelse

som Nobelpriset bekräftat: ”Som bekant hava icke erbjudanden saknats att förvärva en person av Svedbergs kapacitet till främmande land, framför allt Amerika, där hart när outtömliga resurser stå den moderna naturvetenskapliga forskningen till buds.” Riksdagen accepterade och Svedberg fick sedan stora anslag från Rockefeller- och KAW-stiftelserna.⁴⁷

En tredje svensk som fick Nobelpris under mellankrigstiden var den tyskfödde kemisten Hans von Euler-Chelpin. Som professor vid Stockholms högskola blev han 1914 ledamot av Vetenskapsakademien och av Nobelkommittén för kemi 1929. Samma år fick han sitt Nobelpris.⁴⁸

I likhet med Siegbahn och Svedberg fick von Euler-Chelpin också stora anslag från KAW- och Rockefellerstiftelserna, bland annat till ett nytt biokemiskt institut. Alla tre tänjde på sin traditionella vetenskaps gränser, till exempel mot försvaret, industrin, medicinen. Siegbahn och Svedberg blev så starkt lysande stjärnor att de tenderade att släcka ut den närmaste omgivningen – och de fick stort inflytande under lång tid. De satt i 39 år i var sin Nobelkommitté och avgick under 1960-talet, vid 76 respektive 80 års ålder.

Mellankrigstiden rymde fler forskarbegåvningar som fick professurer som var personliga och därmed inte innebar långsiktiga statsåtaganden, knappt ens kortsiktiga ifall tjänsterna var donationsfinansierade. De kunde också få mer eller mindre egna institut, vilka stundom låg vid sidan av lärosätena.⁴⁹ Dessa aktörer är tecken på en akademikerroll i förändring. Tidigare var professorn en ämbetsman och medlem av den akademiska korporationen som i Kungl. Maj:ts tjänst plikttroget examinerade studenter, vilka sedan kunde gå vidare till att bli samfundets stöttepelare. Den nya tidens professor var mer av ett entreprenöriellt snille, men inte ett ensamt geni utan snarare en dynamisk lagledare, som bedrev forskning i sin vetenskaps tjänst och inte tog ramarna för sina verksamheter för givna utan ingrep aktivt för att omforma dem.

ÄVEN ÄLDRE INSTITUTIONERS RAMAR kunde förändras, men för det krävdes resurstillskott. Om ett Nobelpris reserverades och året därpå hölls inne kunde större delen av prissumman överföras till respektive Nobelkommittés särskilda fond. Under världskrigen och tiden mellan dem hölls en mängd priser inne, framför allt av Karolinska institutet. Efter det första kriget började kemisterna och sedan fysikerna att dela ut anslag ur sina särskilda fonder för att stödja forskning. Bruket etablerades och aktörer som Svedberg och von Euler-Chelpin blev i princip stående mottagare. Benägenheten att hålla inne priser kunde tänkas komma sig av ett egenintresse, snarare än av total avsaknad av värdiga mottagare, och blev 1936 föremål för offentlig kritik och debatt.⁵⁰

Ett annat sätt att använda de särskilda fonderna vore att inrätta Nobel-

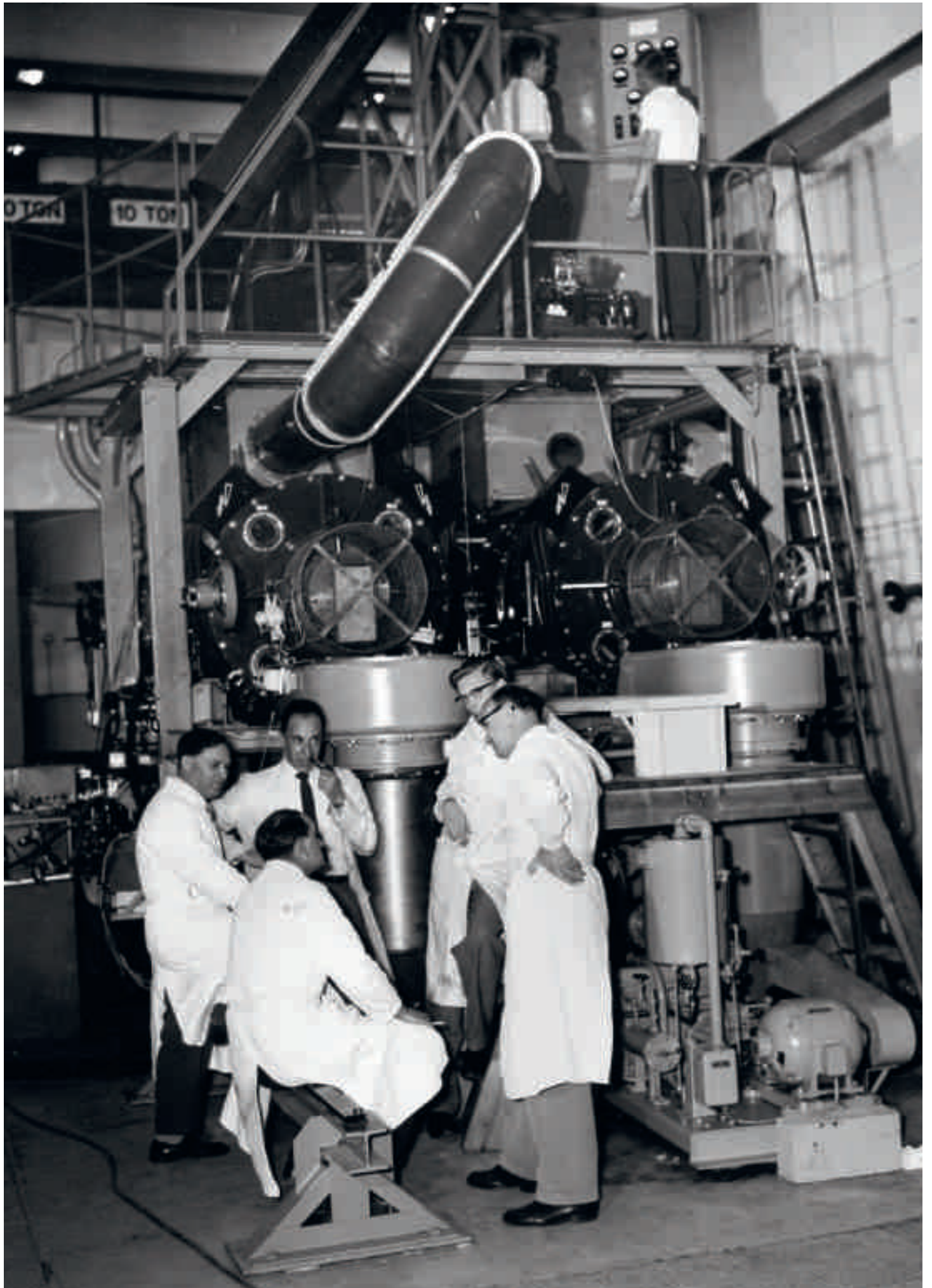
ESSÄ
*Arrhenius
 i sessionssalen*
 s. 519–525

institut. Frågan aktualiserades efter Svante Arrhenius död 1927, då det blev oklart vad man skulle göra med byggnaderna för fysikalisk kemi. Efter många diskussioner presenterade en kommitté 1932 olika förslag. Kemisterna hade starkast ekonomi men kom fram till att medlen inte räckte till för att inrätta ett Nobelinstitut för kemi, speciellt inte om man skulle fortsätta dela ut forskningsanslag. Till slut inrättades 1933 ett Nobelinstitut för teoretisk fysik. Det flyttade in i Arrhenius gamla byggnader och hade lönen åt föreståndaren, Carl Wilhelm Oseen, som egentlig kostnad. Han behövde ingen dyrbar experimentell utrustning och kom att arbeta i Nobelkommittén fram till sin död 1944.⁵¹

Som vi sett ovan tillkom lite senare ett forskningsinstitut för experimentell fysik, med helt andra kostnader. Vetenskapsakademien anhöll alltså i samband med detta om en personlig professur för Manne Siegbahn, utan ansvar för undervisning och examination. Man framhöll betydelsen av att Sverige höll sig framme i den internationella forskningen med tanke på uppgiften att utdela Nobelpris. I sitt yttrande över förslaget ifrågasatte Uppsala universitets konsistorium om det var enbart positivt med fristående forskningsinstitut, isolerade från undervisning och handledning. Man menade att det vore olyckligt för staten om universiteten inte kunde behålla sina mest framstående forskare. Lärosätena behövde få förutsättningar för att fylla sin uppgift – på sikt ”kunde icke den vetenskapliga odlingen inom landet gagnas därav att universiteten finge nedsjunka till vetenskapliga anstalter av lägre klass”.⁵² Kanslern instämde och ville utreda möjligheten att skapa bättre villkor för Siegbahn i Uppsala. Ministern förordade professuren, men ansåg att ärendet visade på en brist i universitetsorganisationen, att undervisnings- och administrationsgöromål fått sådan omfattning att de akademiska lärarna inte hann forska. Efter en utredning visade det sig att universitetsalternativet blev mycket dyrare för statsverket än institutslösningen med dess donationer. Siegbahn fick sin professur.

Mellankrigstiden och dess depression var en vanskelig tid för de gamla universiteten, med sin uppgift att kombinera undervisning och forskning, att utbilda inte bara allt fler studenter utan även dana framtidens forskare och akademiska lärare. Den trögföränderliga och delvis självstyrande universitetsinstitutionen var svårhanterlig för staten. Förhållandet präglades av klivenhet och ömsesidig avvaktan. Politikernas rädsla för beslut om anslagshöjningar som kunde få prejudicerande effekter genom organisationen matchades av försiktiga, defensivt hållna anslagsframställningar från universitetslärarna.⁵³

RÖKPAUS VID 225 CM-CYKLOTRONEN
 på Nobelinstitutet för experimentell fysik 1957.

Vänder vi blicken bort från universiteten tillförs bilden andra dimensioner. Nationalekonomen och socialpolitikern Gösta Bagge var 1921 med om att inrätta Socialinstitutet i Stockholm, och lyckades sedan från Rockefellerstiftelsen utverka stora anslag som blev avgörande för dess utveckling. På lantbruksundervisningens område diskuterades sedan 1900-talets början inrättandet av en högskola, men statsmakterna kunde inte komma till något beslut på grund av ett förlamande triangeldrama i lokaliseringsfrågan. Lantbruksinstitut fanns i Ultuna och Alnarp, nära var sitt universitet, och Centralanstalten för försöksväsendet på jordbruksområdet fanns vid Lantbruksakademiens Experimentalfält i Stockholm. Efter många turer beslutade riksdagen 1931 att i Ultuna inrätta Lantbrukshögskolan, som sedan fick anslag till nya lokaler och tjänster. Chalmers hade sedan världskriget kämpat för högskolestatus och resurstillskott med hänvisning till landets behov av ingenjörer och industrins av teknisk forskning. KTH hade lika länge motsatt sig dylika förslag med hänvisning till att de begränsade resurserna inte räckte till två högskolor. Denna lösning upplöstes 1936–37 genom riksdagsbeslut som bekräftade Chalmers högskolestatus. När dragkampen väl var över började anslagen flöda till Chalmers – och till KTH.⁵⁴

Vi ser att det fanns alternativ till statlig finansiering, liksom att statsanslag kom lättare om akademikerna var enade.

VETENSKAPSAKADEMIENS 200-ÅRSJUBILEUM 1939 var nog tänkt att bli en festlig final på det 1930-tal som rymt besvärigheter, men också jubileumsfiranden för andra kungliga akademier.⁵⁵ Redan 1932 väcktes tanken på en historik till jubileet, med kemisten Henrik Söderbaum som författare. Han var ständigt sekreterare, men hade fyllt 70 och skulle avgå våren 1933, varefter han borde få tid för det historiska skriftstalleri han redan utvecklat. Söderbaum framstod som väl skickad att skriva Akademiens 200-åriga historia, men så dog han hösten 1933. Att det skulle inträffa fler missöden visste ingen då.

En kommitté tillsattes. Den tänkte sig att till en början behandla tidsperioden 1739–1819 och att fråga Bengt Hildebrand om han ville åta sig detta arbete.⁵⁶ Hildebrand kom från en inflytelserik lärdomssläkt och arbetade med en doktorsavhandling i historia vid Stockholms högskola, men han hade också olika redaktionsuppdrag. Han disputerade 1937. Samtidigt blev han redaktör för *Svenskt biografiskt lexikon*, men kom att få kritik för att ha så höga ambitioner att utgivningstakten blev lidande.

Hildebrand accepterade uppdraget i slutet av 1934, men valet av honom ifrågasattes av akademiledamoten Eli Heckscher, som vid denna tid sökte bygga upp ekonomisk historia som en egen forskningsgren. Våren 1937 bad sedan Hildebrand om förskott på sitt arvode så att han skulle kunna ta tjänstledigt för att helt ägna sig åt Akademiens historia. Kommittén

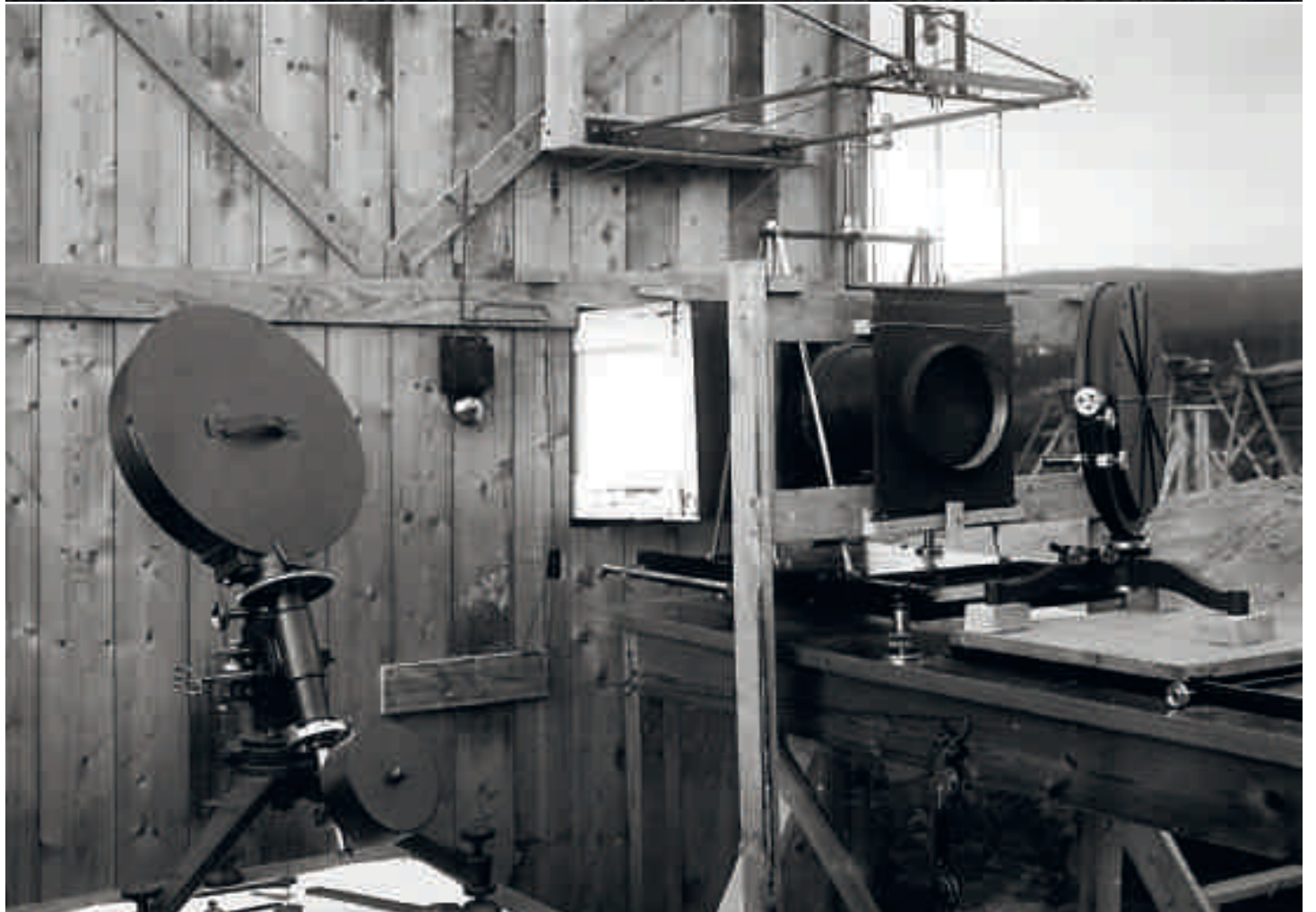
undrade om arbetet skulle bli klart till jubileet. ”Licentiat Hildebrand förklarade, att han skulle göra allt vad han förmådde i sådant syfte men att arbetets art och omfattning gjorde det omöjligt för honom att för närvarande besvara frågan.” Efter diskussion fick Hildebrand sitt förskott.⁵⁷

Under 1938 började en subkommitté planera själva festligheterna. Inte minst diskuterades vilka man skulle bjuda in. En genomgång av inbjudningslistorna till Linnéjubileet 1907 och inbjudningar från andra håll jämte aktiva skriftutbyten gav omkring 500 kandidater. Den bästa offerten för de praktiska arrangemangen kom från folkrörelsernas resebyrå Reso, som grundats 1937 inför den kommande lagstiftningen om semester åt folket. Man flyttade festligheterna från den 2 juni till september för att jubileumskrifterna säkert skulle bli klara.⁵⁸

Kommittén hade knutit två biografier över tidigare sekreterare till jubileet. Carl Wilhelm Oseen arbetade med en bok om fysikern Johan Carl Wilcke. Nils Nordenmark var inte akademiledamot men hade disputerat i astronomi och skrev om astronomen Pehr Wilhelm Wargentin. Båda böckerna godkändes för tryckning i god tid, men man blev nog bekymrad över Hildebrands historik. Dess tidsomfång hade förkortats i omgångar och författaren hade svårt att säga något om framtiden. Strax före jul 1938 förklarade Hildebrand för sekreteraren, fysikern Henning Pleijel, att han var själagläd över att ha lyckats hitta helt obeaktat arkivmaterial som visade på Mårten Triewalds centrala roll för Akademiens tillkomst, samtidigt som han hade förståelse för Pleijels oro över tidsåtgången. ”För mig kan ju som arbetsprincip icke gälla någon annan regel än den vetenskapliga, att arbetet blir fullt vederhäftigt, och den formella, att det blir elegant läsbart – och denna vetenskapliga synpunkt kan dock inte anses vara ur vägen, då det gäller en Vetenskapsakademiens historia.”⁵⁹

I februari 1939 var så de tre första kapitlen färdiga. Redaktionskommittén diskuterade vilket ansvar den hade och om dess ställning borde klargöras i ett förord. Det är som om horisonten mörknade – vilket den också gjorde ute i världen. I mars marscherade Tyskland in i Prag. Förberedelserna gick vidare, även om jubileet fick flyttas fram ett par dagar eftersom kungen och kronprinsen skulle på fältmanöver. Samtidigt växte arrangemangen i takt med att anmälningarna blev fler. I augusti blev det klart att kungen skulle hålla en mottagning för 350 personer den tredje och sista festdagen. Sekreteraren skulle hos Utrikesdepartementet söka ”ledning för gruppering av de inbjudna, vilka tillhörde numera upphörda tjeckoslovakiska republiken”.⁶⁰

Man skrev ett förord till Hildebrands historik. I det förklarades att verket fått en snävare tidsbegränsning än det ursprungligen var tänkt, vilket å andra sidan möjliggjort en desto fylligare skildring av Akademiens förhistoria och grundläggning. Om denna begränsning sades att den ”från en

synpunkt kan beklagas”, en formulering som dock ändrades till att den ”under givna förhållanden varit nödvändig”.⁶¹

DEN 1 SEPTEMBER 1939 marscherade Tyskland in i Polen och mottog den 3 september krigsförklaringar från Storbritannien och Frankrike. Dagen efter beslutade kommittén att ställa in jubileet. Akademien fick motta många sympatyttringar, däribland från tyskar, som beklagade att en internationell sammankomst för lärde fick avlysas av politiska skäl. Mediebevakningen kom av sig, men *Svenska Dagbladet* publicerade de svar man tidigare fått på en enkät till utländska forskare. Det blev en svit hyllande betraktelser över svensk vetenskap.⁶²

Påföljande ordinarie sammankomst, den 11 oktober, gjordes till en högtid. Ett sjuttiototal av Vetenskapsakademiens ledamöter och anställda kom jämte särskilt inbjudna, bland andra kronprinsen och ecklesiastikministern. Det var ett hårt slag, förklarade preses, ”att det tillfället gått oss förlorat, att här i vår stad samla vetenskapens målsmän från när och fjärran till en vetenskapernas förbrödringsfest”. Sedan blickade han bakåt mot Akademiens tillkomst.⁶³ Fyra priser delades ut, varav tre till akademiledamöter. De utländska pristagare som anmält sig, däribland ekonomen John Maynard Keynes, kunde inte komma. Den ende svensken, genetikern Herman Nilsson-Ehle, var förhindrad på grund av sjukdom.

Oseens och Nordenmarks böcker var klara, Hildebrands var delvis tryckt och levererades efter årsskiftet. Till jubileet hade bibliotekarien, Arne Holmberg, utarbetat en engelskspråkig broschyr om Akademien och andra småskrifter med ett historiskt perspektiv. Han ställde sedan även samman en redogörelse för jubileet och mottagna hyllningar, vilken skulle distribueras som en hälsning och ett tack.

I efterhandsperspektivet är det som om historien om Vetenskapsakademiens 200-årsjubileum drevs mot sitt tragiska slut med ödesdramats obeveklighet. Skeendet belyser hur även en så till synes tidlös institution

DEN TOTALA SOLFÖRMÖRKELSEN 1914 var en viktig tilldragelse för svensk astronomi. Under ledning av Bernhard Hasselberg (mannen med paraplyet i mitten) anordnades en expedition till Sollefteå, som låg inom totalitetszonen. I bakgrunden syns den kamera som användes för att dokumentera förloppet.

OBJEKTIVSIDAN AV KAMERAN ses till höger på den nedre bilden. Solbilden leddes genom en så kallad coelostat till vänster, via en sekundärspiegel till höger, in i objektivet bakom det svarta locket. Själva kameran var placerad i huset i andra änden av instrumentet.

verkade i tiden, under inflytande av politiken och andra omständigheter. Politiken verkade än mer dramatiskt på tyska akademier, som fick bejaka eller bemöta påstötningar om att i sin ledning införa tidens nya *Führer*-princip.⁶⁴

Remisser och råd

Krigstillståndet förändrade villkoren för många verksamheter och medförde omställningar även för Vetenskapsakademien. Till exempel kom lite fler ledamöter till sammankomsterna. Mottagare av stipendier fick uppskov med redovisningen; en stipendiat fick stanna kvar i USA tills det var säkert att resa hem. Vid Riksmuseet kunde så många vara inkallade att verksamheten vid en del avdelningar gick på sparlåga. Till besvärligheterna hörde oförutsedda utgifter för skyddsrum. Å andra sidan kom lika oförutsedda extrainkomster från Almqvist & Wiksell: handelshindren hade gjort att tillverkningen av reklamalmanackor ökat och bolaget tyckte att en del av vinsten borde komma Akademien till del. Det uppstod otaliga praktikaliteter att ta ställning till, som frågan om en flyttning av prototyperna för metern och kilogrammet. En handgriplig förändring var att merparten av det internationella utbytet ställdes in, inte bara 200-årsjubileet: ”Den förbindelse med nära nog hela jordens vetenskapliga liv, vari Nobelinstitutet genom mottagna skrifter tidigare stod, har under 1943 varit reducerad nästan till noll.”⁶⁵

Nobelärendena hade kanske det mest påtagliga internationella genomslaget och påverkades handgripligen av världsläget. Två tyska kemister fick 1939 avsäga sig sina priser. Nazistregeringen hade förbjudit allt samröre med Nobelinstitutionen efter det att den tyske pacifisten Carl von Ossietzky tilldelats fredspriset 1936. För åren 1940–42 kom priserna i fysik och kemi att hållas inne och merparten av prissummorna överfördes till respektive Nobelkommittés särskilda fond. Nobelfesten ställdes in och pengar som skulle ha gått till den skänktes till Röda korset.

Vändan inför krigsutvecklingen kan förnimmas genom de gamla protokollen – liksom lättningen vid krigsslutet. Då ställde sig ledamöterna upp för att glädjas åt Danmarks och Norges återvunna frihet och man sände lyckönskningstelegram till systerakademierna i Köpenhamn, Oslo och Trondheim. Strävanden att återuppbygga skadade institutioner började direkt 1945: ”För första gången sedan 1938 avhölls den 10 december Nobelfesten i Konserthusets stora sal under måhända den största anslutning, som någonsin förekommit sedan prisen instiftades.”⁶⁶

Även om tiderna var dramatiska och ingav bävan upprätthöll Akademien en stor del av sin verksamhet. Till exempel fungerade man som remissinstans enligt etablerad ordning, samtidigt som frågorna kunde vara nya.

Vi ska i det följande se hur Vetenskapsakademien agerade när det blev fråga om att inrätta statliga forskningsråd. Denna innovation på den tekniska forskningens område blev sedan en modell att hänvisa till när andra vetenskapsområden argumenterade för en institutionell likformighet.⁶⁷ I dessa diskussioner ska vi avläsa hur man såg på akademiernas – och i viss mån fakulteternas – position i förhållande till den nya institutionen.

REFORM- OCH UTBYGGNADSKRAV kom tidigt och tydligt till uttryck inom den högre tekniska utbildningen. Önskemålen mötte ett uppdämt intresse från politiskt håll efter det att Chalmersfrågan fått sin lösning. Lärosätena började driva ett opinionsbildningsarbete i och genom inflytelserika institutioner som Svenska teknologföreningen, Industriförbundet och Ingeniörsvetenskapsakademien. De centrala aktörerna satt på flera stolar och kom ur en tämligen snäv krets. Ökat stöd till teknisk forskning blev sedan en fråga i valet 1938, och året därpå uttalade sig riksdagen för en utredning. Kriget kom emellan, men 1940 tillsattes samtidigt två kommittéer, vilka skulle utreda den högre tekniska undervisningen respektive ”den tekniskt-vetenskapliga forskningens ordnande”. De fick en gemensam ordförande i Gösta Malm, auktoritativ utredare och sedan 1933 preses i KTH:s styrelse. Undervisningskommittén tillsattes av Ecklesiastikdepartementet. Den levererade snabbt förslag som gillades av riksdagen och lade grunden till en kraftfull utbyggnad av den högre tekniska utbildningen.⁶⁸

Men det är den andra av vad samtiden kallade ”de malmska kommittéerna” som fått mest uppmärksamhet. Forskningskommittén tillsattes av Handelsdepartementet och har av eftervärlden kommit att kallas ”den malmska utredningen”.⁶⁹ Bland de sju ledamöterna fanns KTH:s rektor och IVA:s vd jämte The Svedberg. Han framhöll den grundläggande forskningens betydelse. Högskolorna ville knyta forskningen till utbildningsanstalterna och framhöll bristen på forskare som ett problem. IVA, som var huvudman för olika forskningsinstitut och hade en myndighetslik roll, ville snarare ha ett centralinstitut under dess ledning och framhöll att forskningsmedel inte fick plottras bort i ingenjörsutbildningen.

Tillsammans föreslog de båda kommittéerna införande av en licentiatexamen och stipendier i syfte att stödja högskolornas ”forskarutbildning”, vilket torde vara den tidigaste förekomsten av denna substantivkonstruktion i svenska språket. Forskningskommittén laborerade sedan med en mängd alternativ i frågan om lämplig organisation för att kanalisera ökat statligt stöd till den tekniska forskning som industrin inte själv tog hand om. I mars 1941 reste en delegation på studieresa till Tyskland. Där begrundade man ett av nazistregeringen bildat statligt centralorgan, Reichforschungsrat, som inte bedrev egen forskning utan tog fram planer för fördelningen av anslag med statsnyttan som riktmärke. Detta statliga stöd

var relativt litet men fick ett relativt stort inflytande på forskningen genom att det kom ovanpå en institutions ordinarie driftsbudget. Den institutionella modellen översattes till svenska förhållanden som Statens tekniska forskningsråd, ett centralt organ med uppgift att fördela ett stort statligt anslag till teknisk forskning.⁷⁰

Vetenskapsakademien tillsatte en kommitté för att yttra sig om förslaget. I den ingick Siegbahn, som sedan blev ledamot av det råd som inrättades, vilket även utredningsmannen Svedberg kom att bli. Akademien tillstyrkte förslaget eftersom stöd till teknisk-vetenskaplig forskning uppfattades som en vital samhällsangelägenhet. Samtidigt framhöll man att den grundläggande forskningen var en förutsättning för den verksamhet som rådet tänktes stödja, liksom att det fanns en mångårig tradition för utbildning av forskare vid de akademiska institutionerna. Därför blev det också en viktig uppgift för det föreslagna rådet att stödja dessa verksamheter vid universitet och fria högskolor. Möjligen borde dessa få representation i rådet; åtminstone borde inte en mängd ingenjörskorporationer få så stort inflytande över valet av ledamöter som föreslagits. Det enda förslag Akademien avfärdade var ett mindre anslag till IVA, vilket man menade var irrelevant i sammanhanget.⁷¹

IVA, å sin sida, vände sig mot förslaget om en helt ny och fristående institution. I stället förordade man ett centralt råd inom IVA:s existerande organisation, vilket skulle bli billigare för statsverket. Regeringen gick dock på utredningens linje och 1942 beslutade riksdagen att inrätta Statens tekniska forskningsråd.⁷²

DETTA BESLUT STIMULERADE strävanden inom andra vetenskapsområden, vilka illustrerar teorin om institutionell isomorfism.

Regeringen tillsatte 1943 två kommittéer för att utreda forskningens ordnande inom samhällsvetenskap respektive medicin. Den förstnämnda kommittén, som helt dominerades av akademiker, presenterade snabbt ett kort betänkande. Det utvecklade behovet av större anslag till forskningen, men också av mer samverkan och bättre överblick. Ett sätt att åstadkomma en central organisation vore att knyta an till någon akademi. Även om Vetenskapsakademien i början hade en ekonomisk inriktning fanns i dagsläget ingen samhällsvetenskaplig akademi, varför detta alternativ förkastades. Ett annat alternativ vore att följa den tekniska forskningens exempel. Med hänvisning till forskningens växande betydelse för samhället föreslog man inrättandet av ett samhällsvetenskapligt forskningsråd, i vilket samhällsintressena också skulle få representation. Socialvetenskapliga fakulteter var inget alternativ till ett råd då de skulle ha sina uppgifter vid lärosätena.⁷³

Vetenskapsakademien tillstyrkte principförslaget i sitt remissyttrande, men förordade en bättre representation för forskningsintressena i rådet och

framhöll betydelsen av att höja de ordinarie anslagen till lärosätena.⁷⁴ Andra var mer kritiska och menade att de fakulteter som hade sakkunskap borde engageras i fördelningen av nya anslag. Det vore bättre att bygga vidare på existerande institutioner i stället för att skapa en ny organisatorisk överbyggnad, som skulle rymma en möjlighet till politisk styrning och därmed kunna hota forskningens frihet.⁷⁵

Regeringen gick inte vidare med förslaget utan tillsatte året därpå en ny professorstung kommitté. Den hade ett lite vidare uppdrag men föreslog även den inrättandet av ett samhällsvetenskapligt forskningsråd. Riksdagen klubbade sedan igenom ett sådant 1947, då det fanns en rad råd att hänvisa till som prejudikat.⁷⁶

På det medicinska området hade det bedrivits ett intensivt och systematiskt opinionsbildningsarbete. Central i denna ansats var den radikale Lundafysiologen Georg Kahlson, som i offentligheten energiskt påtalade bristen på anslag till forskningen, trots att de nationalekonomiskt vore en god investering – samtidigt som han påtalade bristen på intresse för forskning bland utbildningsanstalternas professorer. Han stod sedan bakom den riksdagsmotion som ledde till tillsättningen av en niomannakommitté 1943. Den innehöll inga politiker, men desto fler professorer. Till dem hörde Vetenskapsakademiens sekreterare, kemisten Arne Westgren; ytterligare fyra utredare var akademiledamöter eller blev det åren efter utredningsarbetet.⁷⁷

Av direktiven framgick att statsmakterna var skeptiska till att de uppgifter som kunde bli aktuella skulle omhändertas av Akademien, trots dess medicinska klass, eller av de medicinska fakulteterna, vilkas uppgifter vore andra än ett eventuellt centralorgans. Inom kommittén uppstod motsättningar mellan en knapp majoritet, som önskade ett forskningsråd med ett stort anslag att fördela, och en stor minoritet, som menade att fakulteterna behövde rustas upp innan man skapade nya organisationer. Till slut föreslog kommittén ett forskningsråd med ett större anslag att fördela, men också egna forskningsanslag till fakulteterna och 27 stipendier till studerande som arbetade med doktorsavhandlingar.⁷⁸ Paralleller drogs till det tekniska området.

I sitt remissyttrande godtog Vetenskapsakademien problembeskrivningen och gjorde ett ofta upprepat ekonomimetamoriskt resonemang till sitt: frågan gällde en statlig investering som inom en snar framtid skulle ge god avkastning. Man fann de föreslagna lösningarna ändamålsenliga, men invände mot tanken att fakultet eller lärarråd inte skulle få bestämma om fakultetsanslagen, utan att beslut om dispositionen skulle fattas av högre instans, som knappast hade sakkunskapen. Det viktigaste var dock, menade Akademien, att inrätta ett medicinskt forskningsråd.⁷⁹

Kommitténs förslag gillades sedan även av riksdagen, som gav lika stora anslag till rådet och fakulteterna.⁸⁰

ESSÄ

Atomåldern som modell
s. 422-427

DESSA INSTITUTIONSBYGGANDE INITIATIV stod i relation till krigstiden, då vetenskapsmännen på olika sätt gjorde tjänst i försvaret. Tidsomständigheterna blir tydliga i den militära forskningen, inte minst i Atomkommittén. Den tillsattes några månader efter sprängningen av de första atombomberna och blev omsider något av en förlängning av Naturvetenskapliga forskningskommittén, som vi ska komma till strax. Akademikerdominansen var stor. Manne Siegbahn och Arne Tiselius, professor i biokemi vid Uppsala universitet, ingick i båda kommittéerna; hälften av Atomkommitténs ledamöter var akademiledamöter och ytterligare en blev det året efter utredningsarbetet.⁸¹

Uppgiften var att utreda möjligheterna att använda atomkraften. I frågan om skapandet av ett särskilt institut för forskningen på detta område fann kommittén att existerande institutioner, såsom Vetenskapsakademiens forskningsinstitut för experimentell fysik, fick rustas upp innan nybildningar kunde övervägas. Man föreslog stora anslag till den akademiska forskningen, eftersom många grundläggande frågor behövde bearbetas innan det kunde bli aktuellt med mer praktiskt inriktad målforskning. Eftersom osäkerheterna var så stora föreslog kommittén att den själv tills vidare skulle kvarstå som ett sammanhållande organ på området.⁸²

I samma skede erhöll Siegbahn stora anslag från Rockefellerstiftelsen och Knut och Alice Wallenbergs stiftelse till en ny cyklotronanläggning vid sitt institut. Anläggningen och anslagen blev sedan än större och dyrare i en hastig händelseutveckling. När donationerna väl var på plats sökte man matchning från staten. Den formella hanteringen säger en del om hur dessa frågor drevs. Siegbahn vände sig först till Akademien, som tillstyrkte och vände sig till Kungl. Maj:t, som med en remiss vände sig till Atomkommittén – i vilken alltså Siegbahn själv ingick – som också tillstyrkte anhållan. Statskontoret ogillade Vetenskapsakademiens sätt att agera eftersom det på förhand var uppenbart att det skulle behövas ytterligare statsmedel. Riksdagen accepterade dock stora anslagsökningar.⁸³

I sitt remissyttrande över Atomkommitténs betänkande framhöll Akademien cyklotronens betydelse för svensk forskning inom kärnfysiken, liksom att det var klokast att bygga vidare på de experimentella resurser som redan fanns. Man biföll varmt de föreslagna anslagen och upprustningen av landets fysiska och kemiska institutioner.⁸⁴ KTH tillstyrkte också

AXEL HAMBERG uppförde vid början av 1900-talet fem ”forskningshyddor” i Sarek. En av dessa byggdes på Bårddetjåhkkå (Pårtetjåkko) 1834 meter över havet, och användes främst för meteorologiska observationer. Hundra år senare står rester av anläggningen fortfarande kvar.

förslaget, men menade att arbetet inte kunde vara en angelägenhet enbart för akademiker utan att det även krävdes ingenjörer och andra om man skulle nå praktiska resultat. Statskontoret avstyrkte förslagen, som man fann verklighetsfrämmande i deras nationella självöverskattning. Man menade att kommittén lagt fram ”ett förslag, där det just nu uppskruvade intresset för atomforskning får tjäna som förevändning för en allmän upp- rustning av olika institutioner vid universitet, högskolor och andra inrätt- ningar, som syssla med fysik- och kemiforskning”.⁸⁵

Ecklesiastikminister Tage Erlander höll inte med. Riksdagen godtog i princip förslagen och Atomkommittén blev något av ett forskningsråd på sitt område, men med den starka grundforskningsinriktning denna insti- tution fick kom den att få problem när de akademiska kunskaperna skulle tillämpas.

VETENSKAPSAKADEMIEN ENGAGERADE SIG även i den matematisk- naturvetenskapliga forskning som den hade till uppgift att främja. Samtidigt som man våren 1942 yttrade sig över förslaget om ett tekniskt forsknings- råd fick man avge ett utlåtande om en motion som i ljuset av nedskärningar önskade säkerställa stöd till svensk odling och forskning, bland annat genom att befria stiftelser som främjade forskning från den skattskyldighet som de ådömts i ett aktuellt mål.⁸⁶

I sitt remissyttrande kontrasterade Akademien ett ”då”, när forskningen klarat sig med ganska blygsamma medel, mot ett ”nu”, då forskningen organiserats på andra sätt och drog helt andra kostnader för experimentell utrustning och annat. Som exempel nämnde man Siegbahns och Svedbergs institutioner. En annan skillnad var nutidens rastlösa frågande efter tillämp- ningar av vetenskapens rön. Men lika viktig som denna praktiskt ekono- miska sida av vetenskapen var den ideella sidan, inte minst för Sveriges ställning bland kulturnationerna. Med tanke på vetenskapens stora bety- delse i relation till det ringa statliga stödet var det tacknämligt med de stora donationer som forskningen mottagit, bland annat från Rockefeller- stiftelsen och i Sverige främst från KAW-stiftelsen och Wenner-Grenska samfundet. Den nya skattskyldigheten för dem innebar en katastrof för den vetenskapliga forskningen. Vetenskapsakademien utvecklade de argumen- tationsfigurer som sedan länge var etablerade på det tekniska området.⁸⁷

Detta är så mycket mer beklagligt, som man kan vänta, att efter krigets slut varje kulturlands krafter komma att anspännas för att till gagn för sitt allmänna välstånd tillgodogöra sig alla de framsteg, som under krigets tvång blivit frambragta, och vilka enligt erfarenheten från förra världskri- get torde komma att innebära stora framsteg. Med otillräckliga medel för vetenskaplig forskning kommer vårt land att stå inför hotet att bli ohjäl- ligt efter i kampen om naturtillgångarnas nyttiggörande.

Akademien biföll livligt motionens önskan om en utredning av stöd till forskningen vid sidan av statsverkspropositionens ordinarie anslag. Utskottet avstyrkte dock. Kampen mot beskattningen av stiftelser och fonder, däribland Akademiens egna, fortsatte och kröntes med framgång 1942.⁸⁸

Våren 1944 fick man sedan ta ställning till riksdagsmotioner som önskade en utredning av förbättrade villkor för den matematisk-naturvetenskapliga forskningen. Författare var Harald Nordenson, direktör och kemist som var elev till Svedberg och likt denne hade ingått i den kommitté som föreslog bildandet av Statens tekniska forskningsråd.

Vetenskapsakademien tillsatte en kommitté med representanter, däribland de ständigt återkommande Siegbahn och Svedberg, från de sju första klasserna. I yttrandet förklarade man att naturvetenskapen var ursprunget till den tillämpade forskningens olika produkter. Därför var det avgörande att den grundläggande naturvetenskapliga forskningen fick stöd, inte bara den tekniska. – Här kan inflikas att humanistiska sektionen vid Uppsala universitet också inkom med ett yttrande, i vilket man förklarade att det var avgörande att även den humanistiska forskningen fick stöd.⁸⁹ – Akademien tillstyrkte livligt motionen och presenterade något av en önskelista. I analogi med det tekniska området efterfrågade man bland annat något som inte tagits upp i motionerna: ett årligt statsanslag jämte ett forskningsråd. Skulle utredningen finna att prövningen av ansökningar kunde ske i Akademiens regi var man beredd att ta på sig den uppgiften.⁹⁰

Naturvetenskapliga forskningskommittén fick en sammansättning som säger något om den politiska viljeinriktningen. För det icke-akademiska inslaget stod ecklesiastikministerns statssekreterare, medan de övriga sex ledamöterna var professorer. Alla var eller blev efter något år också ledamöter av Vetenskapsakademien, även historikern Sven Tunberg som var ordförande. Han var samtidigt rektor för Stockholms högskola, som enligt direktiven skulle ägnas särskild uppmärksamhet. Till de bekanta hörde Kahlson, Siegbahn, Tiselius och sekreteraren Westgren. I det betänkande som kom 1945 föreslogs en synnerligen omfattande upprustning av den naturvetenskapliga forskningen och inrättandet av ett forskningsråd. Kommittén ansåg att det borde vara fristående från både Vetenskapsakademien och Tekniska forskningsrådet.⁹¹

Akademiens utförliga yttrande utvecklade sig till en lovsång över betänkandet. Den enda antydning till kritik var att kommittén möjligen ålagt sig en för stor begränsning vad gällde inrättandet av nya professorer. Etablerade troper kom till användning: statligt stöd till forskningen var ett pris för att internationellt framstå som en kulturnation, men framför allt var det en investering som inom en snar framtid skulle bli mycket lönsam och förutan vilken landet ohjälpligen skulle komma på efterkälken. Den naturvetenskapliga forskningen var så avgörande att det låg i den tillämpade

forskningens intresse att stödja den grundläggande forskning som inte fick styras av särskilda mål.⁹²

Även för att rätt kunna tjäna den tillämpade forskningens intressen bör den rena naturforskningen sålunda åtnjuta den frihet och obundenhet, som dess eget förutsättningslösa kunskapsökande med nödvändighet kräver. Den bör därför icke i allmänhet dirigeras med hänsyn till den praktiska nyttoforskningens för ögonblicket skönjbara behov.

Andra remissinstanser kunde markera att rådet inte fick hindra en höjning av fakultetsanslagen eller bli en dirigerande överinstans. Ministern delade inte farhågorna och 1946 beslutade riksdagen att inrätta rådet.⁹³

FLER FORSKNINGSRÅD och liknande institutioner tillkom i detta tidskede. På jordbrukets område drog en kommitté, under Gösta Malms ordförandeskap, 1944 klara paralleller till det tekniska och föreslog ett forskningsråd. Om Lantbruksakademien hade varit lämpligt som centralorgan skulle den nog ha agerat för att verka som ett sådant, menade kommittén, som i stället föreslog en reglerad samverkan mellan det tänkta rådet och den etablerade akademien. Lantbruksakademien och andra remissinstanser menade att Lantbruksakademien i själva verket redan fungerade som ett forskningsråd och även formellt kunde få dessa uppgifter. Kommittéförslaget avstyrktes dock av Lantbrukshögskolan, som menade att rådet skulle dirigera forskningen och bli ett hot mot dess frihet. Riksdagen beslutade 1945 att inrätta Jordbrukets forskningsråd inom Lantbruksakademien, men med ett stort inflytande för staten.⁹⁴

På det humanistiska området fanns sedan 1927 en fond uppbyggd med statliga lotterimedel, Humanistiska fonden, ur vilken anslag till forskning fördelades av Vitterhetsakademien. Denna gjorde en egen utredning och ansökte 1946 om ett årligt forskningsanslag, att hanteras av Humanistiska fonden. Man framhöll att statens stöd till forskning på den materiella kulturens område ökat så starkt att villkoren för forskning inom den andliga kulturen behövde förbättras för att utvecklingen skulle förbli sund. Lärosätena kom att yrka på utvidgad representation i den existerande organisationen med Humanistiska fonden, över vilken Vitterhetsakademien hade inflytandet. Universitetskanslern diskuterade möjligheten att i stället inrätta ett forskningsråd som på andra vetenskapsområden. I en proposition 1947 hette det att den kulturella utvecklingen kunde sacka efter den materiella ifall den humanistiska forskningen försumrades. Ecklesiastikministern förordade anslaget, som skulle fördelas av Humanistiska fondens nämnd. En motionär yrkade att Vitterhetsakademiens representation skulle minskas. Med sin ålderssammansättning speglade dess ledamöter inte vetenskapens aktuella läge, samtidigt som Stockholms- och historiker-

intressena var överrepresenterade. Statsutskottet och riksdagen godtog anslaget, men kom att minska Vitterhetsakademiens inflytande.⁹⁵

EN INSTITUTIONELL NYDANING på forskningsfinansieringens område ägde som synes rum under en kort och intensiv tid. Med analogier till institutionsbildningen på det tekniska området argumenterade olika aktörer med framgång för att staten skulle besluta om anslag och anslagsfördelning för forskningsråd även på andra områden. Samtidigt ska vi notera en mindre iögonfallande parallell till det tekniska området, där ”de malmska kommittéerna” alltså utredde *både* utbildning och forskning. Även på andra håll var frågorna om forskningens ordnande kopplade till frågor om utbildningen av forskare och organiseringen av den grundläggande utbildningen. I tiden verkade även kommittéer som Socialutbildningssakkunniga, De medicinska högskolornas organisationskommitté, 1945 års universitetsberedning, som utgick från principen att forskning och utbildning inte skulle separeras från varandra.

Utifrån vårt dubbla institutionalistiska perspektiv framstår institutionsbyggandet under detta halvår som en tydlig illustration av tendensen till institutionell likformighet. Och när forskningsråden väl var etablerade i detta formativa moment kom rådsinstitutionen att uppvisa en påtagligt stigberoende utveckling. Alla råd blev dock inte långlivade. Statens geneforskningsråd från 1944 upplöstes redan 1948.⁹⁶

Forskningsrådsinstitutionens bestående betydelse i kombination med dess snabba genomslag har gjort att man velat förlägga uppkomsten av en svensk forskningspolitik till den tid vi just behandlat. Detta är anakronistiskt i så måtto att aktörerna inte hade språkliga redskap för att själva greppa att de ägnade sig åt detta: termen ”forskningspolitik” slog igenom i svenskan i början av 1960-talet, ett förhållande vi ska återkomma till nedan. En central aktör som Gösta Malm menade också att behandlingen av uppgifterna var saklig, inte politisk.⁹⁷

Men även om det är i god mening diskutabelt i vilken mening och mån aktörerna bedrev just forskningspolitik kan vi konstatera att det rörde sig om politiska beslut som gällde forskning. Det var i mycket en politik på forskarnas villkor, främst naturvetarnas, medicinarnas och teknikernas. Vi har sett hur en tongivande grupp inom forskarsamhället förde en kraftfull argumentation: eftersom den vetenskapliga kunskapsproduktionen var grunden för materiell utveckling, allmän välfärd och nationell ställning var det avgörande att politikerna beviljade ökat stöd, men om forskningen skulle bli maximalt samhällsnyttig var det samtidigt nödvändigt att den var oberoende av politiken och styrdes av forskarna själva. Strängt taget accepterade politikerna denna argumentation, som innebar att de betalade för forskningen medan forskarna bestämde över den. En sådan fördelning av

makt och ansvar var inte självklart stabil på sikt. Vidare har vi sett att snäva kretsar kunde ha stort inflytande, bland annat genom att vissa aktörer satt på många stolar, liksom att Vetenskapsakademien var en central remissinstans, men också en mötesplats och en plattform, ett nätverk av nätverk. Detta nät samlade personer som gjorde bruk av och samtidigt bidrog till Akademiens inflytande och position.

Vi har även sett att många aktörer kunde uttrycka skepsis mot lärosätes-externa forskningsråd, vilka ansågs rymma ett frö till politisk styrning, ett hot mot forskningens frihet. Lärarna-forskarna borde i stället styra sig själva. Det fanns också en skepsis mot akademier. I ett tidigare kapitel har vi sett att Wilhelm von Humboldt i början av 1800-talet kunde ifrågasätta akademierna som forskningsorganisationer i relation till det nya universitet han ville att den preussiska staten skulle skapa. I detta kapitel har vi sett att politiker och andra ifrågasatte akademierna som anslagsfördelare i relation till de nya centralorgan som den svenska staten ville skapa under 1940-talet. Akademierna fick inget genomslag, varken i det tidigare eller det senare fallet, varken som forskningsutförare eller som anslagsfördelare.

Frågan var vilken roll de gamla akademierna skulle spela i framtidens samhälle, på det vetenskapsfält som fick fler spelare.

I tysthet, i offentligheten

Men tiden rymde inte bara lättidentifierade punktbeslut om organisationsbildningar under dramatiska omständigheter, utan även utdragna processer som snarare försiggick i det tysta. Ett exempel är den som ledde till skapandet av Kiruna geofysiska observatorium. Processen belyser hur vetenskapen blev större i termer av växande anläggningar med dyrbarare utrustning och fler medarbetare, samtidigt som de internationella förgreningarna växte. Inte minst inom astronomi och angränsande vetenskaper har vi sett att dessa mönster fanns redan under 1700-talet, men skalan blev en annan under efterkrigstiden. Vi ska även se hur argumentationen och den institutionsbyggande processen gestaltade sig.⁹⁸

I början av 1900-talet initierades observations- och forskningsverksamheter i övre Norrland. I Abisko byggdes 1912 en naturvetenskaplig fältstation där man ägnade sig åt biologi, geologi, geofysik. Vetenskaps-

VID DEN NORSK-BRITTISK-SVENSKA EXPEDITIONEN till Antarktis 1949–1952 (NBSX) medfördes två Auster-flygplan, bland annat för att göra flygrekognoseringar. På den övre bilden lastas ett av planen ombord på expeditionsfartyget *Norsel*.

PLANETS COCKPIT efter en snöstorm i Antarktis.

akademien stödde verksamheterna och fick överta stationen 1933. Andra närliggande aktiviteter i området hade andra huvudmän. På förslag av Gösta Malm ville regeringen undersöka möjligheterna att sammanföra dem och gav därför i uppdrag åt Vetenskapsakademien, Statens meteorologisk-hydrografiska anstalt och Kungl. Sjökarteverket att utreda frågan. Det som kom att kallas Abiskokommittén fick en driftig ordförande i radiofysikern och akademiledamoten Rolf Sievert.⁹⁹

Kommittén föreslog i ett betänkande 1947 bland annat att ett geofysiskt observatorium skulle inrättas i Kiruna. Ett huvudargument rörde Sveriges internationella ställning: ”Betydelsen för ett litet land som Sverige av internationellt samarbete inom forskningen kan icke överskattas, i all synnerhet som vårt land till följd av kriget under lång tid varit avstängt från kontakten med den under snabb utveckling stadda vetenskapliga verksamheten i de stora länderna.” De institutioner som hade befolkat kommittén fick avsluta betänkandet med yttranden över dess förslag. Vetenskapsakademien tillstyrkte livligt.¹⁰⁰

Regeringen avvaktade, men Akademien gick vidare. En ny klass för geofysik, i vilken centrala aktörer tog plats, inrättades 1947 och året därpå tillkom Interimsstyrelsen för Vetenskapsakademiens forskningsstationer i övre Norrland. Man uppförde ett provisoriskt observatorium i Kiruna och fick bidrag till verksamheterna från såväl Naturvetenskapliga forskningsrådet som Kiruna stad. Med hänvisning till de lokala realiteterna och det internationella samarbetet beviljades 1949 ett statligt driftsanslag, och 1952 fastställde Kungl. Maj:t ett reglemente för Vetenskapsakademiens forskningsstationer i övre Norrland. Sievert övertalade den socialdemokratiska politikern Rickard Sandler att bli ordförande i den nya styrelsen.¹⁰¹

Då hade ett nytt moment tillkommit i argumentationen: The International Geophysical Year. Det knöt an till Andra internationella polaråret 1932–33 som i sin tur knöt an till Polaråret 1882–83. Idén var att arbeta med observationer i ett internationellt nätverk, vars observatörer sedan kunde dela data. Den tredje gången var man mindre intresserad av polarfärder och geografisk kartläggning, mer inriktad på att utforska planeten

BLAND MER OVÄNTADE FÖREMÅL i arkivet på Centrum för vetenskapshistoria finns golvklinker och tegelstenar. Vilhelm Carlheim-Gyllensköld lät samla på historiskt intressant tegel eftersom han trodde att man genom dessa skulle kunna följa olika kulturers enhetsmått. Den gröna klinkern kommer från utgrävningar vid Tycho Brahes slott Uraniborg på Ven, och upphittades i samband med 350-årsfirandet av Brahes observatorium 1926. Den övre bilden visar provtegel som skickats till arkitekten Anderberg inför bygget av Akademiens hus i Frescati.

jorden utifrån geo- och kosmofysiska perspektiv. International Council of Scientific Unions var högsta samordnande organ för detta initiativ, som skulle gå av stapeln 1957–58.¹⁰²

Det kom att kallas Tredje geofysiska året i Sverige, där Svenska nationalkommittén för geodesi och geofysik tog sig an planeringen. Denna nationalkommitté fanns sedan 1924 och hade en bred representation, men Vetenskapsakademien vägde tungt med sin geofysiska klass. Man ansökte 1954 om två miljoner för att finansiera svenska insatser. Planen hade utarbetats i samverkan med grannländerna, som ansåg nordiskt samarbete ”mycket önskvärdt både av vetenskapliga och politiska skäl”.¹⁰³ Fokus skulle ligga på polarområdena, vilkas utforskning var av stor praktisk betydelse för den växande flygtrafiken. Ecklesiastikministern förordade att Sverige skulle delta i detta internationella samarbete, men förklarade att det krävdes preciseringar för fortsatta anslag.

Året därpå kom en ansökan i vilken man minskat totalsumman till en miljon. I det sovrade programmet ingick stöd till Capristationen för solforskning och till Kirunaverksamheterna. Naturvetenskapliga forskningsrådet och Vetenskapsakademien tillstyrkte, riksdagen accepterade.¹⁰⁴

Samma år kom en ny ansökan om anslag till Kirunaobservatoriet. Styrelsen för Vetenskapsakademiens forskningsstationer fann det angeläget att få observatoriet färdigt till Tredje geofysiska året. Forskningsrådet hade redan bekostat mycket av utrustningen, som det gällde att utnyttja rationellt, och såväl Akademien som Kiruna stad hade utlovat betydande anslag – under förutsättning att årets riksdag beslutade om statsanslag. Universitetskanslern, Forskningsrådet och Länsstyrelsen i Norrbotten tillstyrkte, medan Statskontoret undrade om man inte kunde komma billigare undan. Ecklesiastikministern godtog argumentationen och riksdagen biföll.¹⁰⁵

När Kiruna geofysiska observatorium skulle tas i bruk 1957 kontaktade föreståndaren, Sieverts elev Bengt Hultqvist, Vetenskapsakademiens sekreterare. Westgren var dock skeptisk till en offentlig ceremoni, vilken kunde framstå som en löjlighet om Akademien inte skulle förmå upprätthålla verksamheterna. Likväl blev det en invigning med olika dignitärer. Den uppmärksammades emellertid inte av riksmidier, utan blev en regional angelägenhet.¹⁰⁶

Ett par år senare avgick Westgren, som noga bevakat Akademiens finanser. Han efterträddes av Erik Rudberg, fysikprofessor och föreståndare för Metallografiska institutet. Rudberg var mer intresserad av att stödja institutionerna i den yttre organisationen, vilka kom att bli större, bättre utrustade och mer kostnadskrävande.¹⁰⁷ Utvecklingen innebar en centrifugal, decentraliserande tendens, liksom en nedåtgående tendens för de egna fonderna.

ESSÄ

*Klippböckernas
vetenskapshistoria*
s. 564–569

MEDIAL UPPMÄRKSAMHET I ÖVERMÅTT fick Vetenskapsakademien i ett annat sammanhang, nämligen som part i den så kallade Sellingaffären.¹⁰⁸ Denna kom att få formativ betydelse för Akademien genom att den så starkt påverkade omvärldens bild av institutionen. Vi ska till exempel se att affären fick riksdagspolitiker att betrakta Akademien med nya ögon. Exemplet visar också hur personer inom institutionen kunde agera i och genom den, liksom hur relativt isolerad Akademien var från omgivningen.

De affärer som under 1950-talet gav upphov till debatt om rättsröta handlade om hur höga ämbetsmän genom lojalitetsband och vänskaps-korruption agerade på sätt som undergrävde rättssäkerheten och förtroendet för myndigheterna. Journalister och andra kritiserade kvarlevor från en konungslig överhetsstat som inte ansågs passa in i det förnuftigt moderna och demokratiska Sverige som vuxit fram efter kriget. Den folkkäre författaren och stridbare republikanen Vilhelm Moberg ville värna den enskilda medborgaren mot myndighetsövergrepp, inte minst genom att i offentligheten dra fram sådant som skett i det fördolda.

Sellingaffären kom att engagera en diger samling rättsvårdande instanser: Medicinalstyrelsen med Rättspsykiatriska nämnden, Justitieombudsmannen och Justitiekanslern, Regeringsrätten och Kungl. Maj:t, Svea hovrätt och Högsta domstolen. Aktörerna uppfattade Vetenskapsakademien som en myndighet. Affären utvecklade sig genom en korseld av inlagor, utlåtanden, anmälningar, beskyllningar och motbeskyllningar under starkt växande mediebevakning. Att ge en i upphöjd mening rättvisande bild av denna härva är i princip ogörligt, men huvuddragen ska skisseras.¹⁰⁹

Efter provtjänstgöring anställde Vetenskapsakademien 1945 Olof Selling vid Riksmuseets paleobotaniska avdelning. Han efterträdde då Rudolf Florin, som varit assistent vid avdelningen sedan 1918 men som 1944 blev professor Bergianus och sedan akademiledamot. När Thore Halle pensionerades som avdelningens föreståndare och professor utnämndes Selling 1951 till hans efterträdare, samtidigt som Florin utsågs till en av avdelningens två inspektorer. Efter Sellings disputation 1948 hade vissa motsättningar utvecklats mellan honom och Florin; de hörde hemma i olika forsknings-traditioner med skilda synsätt. Den ledigblivna assistenttjänsten söktes av en kvinnlig filosofie licentiat, som hade arbetat vid avdelningen sedan 1944 och vars forskning låg närmare Florins och Halles än Sellings. Den sistnämnde menade att hon var olämplig för tjänsten. Inspektorererna ansåg tvärtom att man borde anställa henne för att motverka en ensidig inriktning av den paleobotaniska verksamheten. I en ny skrivelse varnade Selling för möjligen olyckliga konsekvenser av ett sådant beslut. Akademien slöt dock upp bakom inspektorererna, även om somliga tvekade inför att på detta sätt gå emot avdelningens professor.

Florin agerade sedan på sätt som kan uppfattas som återkommande

nålstick, som tog sikte på inflytandet över den avdelning Selling hade ansvaret för. Denne reagerade med skrivelser, förbud och andra markeringar som kan uppfattas som stingsliga överreaktioner. Efter en uppmärksammasad ”nyckelstrid”, rörande formerna för Florins tillträde till avdelningen, föreslog han som inspektor 1953 att Akademien skulle tillsätta en kommitté för att utreda förhållandena. Selling fann kommittén jävig och klagade hos flera instanser, men utan att få gehör, samtidigt som han förklarade att inspektorsinstitutionen och Akademiens huvudmannaskap var otidsenliga och borde utredas. Arbetsförhållandena blev inte bättre. Akademien engagerade en jurist för att bistå i frågan och efter olika turer var kommittén klar med sin utredning våren 1954. En slutsats var att Selling borde bli föremål för en sinnesundersökning, under vilken han skulle avstängas från sin tjänst, eftersom hans otillfredsställande sätt att sköta den kunde bero på psykisk sjukdom. Utredningen gjordes först hemlig och ärendet handlades mycket hastigt utan att Selling kunde bemöta kommitténs resultat, men han hann låta sig undersökas av en psykiatridocent som inte fann några tecken på sinnessjukdom. Akademien gick på kommitténs linje om läkarundersökning, med hänvisning till den rätt som myndighet inom statsförvaltningen hade att föreskriva sådan.¹¹⁰ Flera reagerade mot behandlingen av ärendet och en knapp tredjedel av de 39 ledamöterna yrkade att avgörandet skulle skjutas upp till första höstsammankomsten.

Selling protesterade, men återigen förgäves. Den psykiatriker som Vetenskapsakademien förordat kom fram till att han led av paranoia querulans och borde beredas arbete under annan huvudman eftersom de sjuka aktiviteterna kunde minska i en annan miljö. Selling återopade intyg av två andra psykiatriker som fann honom frisk, samtidigt som de riktade skarp kritik mot den förste läkarens utlåtande. Efter ytterligare turer gick ärendet till Medicinalstyrelsen, där Rättspsykiatriska nämnden våren 1956 fastslog att Selling inte var sjuk. Omsider kom ärendet till Justitiekanslern, som gick på Akademiens linje och 1957 väckte åtal samt krävde en ny sinnesundersökning, fängelse och avsked. Svea hovrätt avvisade begäran om sinnesundersökning, men efter en välbevakad rättegång befanns Selling 1958 skyldig till åsidosättande av tjänsteplikt, missfirmelse av tjänsteman och ärekränkning. Han friades på övriga åtalspunkter, men skulle betala 50 dagsböter och ett symboliskt skadestånd till Florin. Justitiekanslern drev ärendet vidare och begärde återigen en ny sinnesundersökning. Högsta domstolen fastställde 1959 i princip det tidigare utslaget, men kostnaderna för Selling blev betydligt högre. Domarna var oeniga i båda instanserna.

AFFÄREN INNEBAR inte bara en eskalerande konflikt mellan Vetenskapsakademien och en professor vid en av dess institutioner, utan även motsättningar inom Akademien. Motsättningarna speglades i offentligheten,

där Sellings sak fick allmänt stöd från liberal och vänstersinnad press. Det var närmast högertidningar som stödde Akademien, som i rättsrötedebattens tid framstod som en del av ett äldre etablissemang. Även inom tidningarna kunde spänningar uppstå, som då akademiledamoten Gert Bonnier skrev till Herbert Tingsten, med kopia till brodern Tor Bonnier, att han fann försvaret av en hopplös kverulant ovärdigt *Dagens Nyheter*.¹¹¹ Att ge en uttömmande framställning av alla motstridiga mediebilder är ogörligt, men några huvuddrag i den offentliga rapporteringen ska skisseras. Det är alltså *bilden av Vetenskapsakademien* som intresserar, inte vad som var rätt eller orättvist i historien.

Pressens intresse väcktes av ”nyckelstriden” 1953. Diskussionerna var relativt allmänna och rörde myndigheterna och det rättsvårdande systemet. Uppmärksamheten växte i och med beslutet om sinnesundersökning och avstängning våren 1954, varvid ”Sellingaffären” i bestämd form singularis uppstod. Intresset steg sedan fram till höjdpunkten 1957, då hovrättsförhandlingarna ägde rum, varefter det avklingade för att efter 1960 vara obefintligt. Diskussionerna kom även att ta upp rättspsykiatri och de motstridiga läkarutlåtandena, men tog efter hand allt mer sikte på Akademiens agerande.

”Föga hedrande för Vetenskapsakademien”, löd sommaren 1954 rubriken på en ledare i liberala *Göteborgs-Posten*: ”Man tar sig om huvudet och undrar om inte Akademien blandat ihop den frihet som är livsluften för vetenskaplig forskning och det självsvald som är den akademiska administrationens självmord.” Tonen blev fränare och i slutet av året menade tidningen att Akademiens övergrepp mot den personliga friheten hade en ”en direkt smak av diktaturernas skräckregementen”.¹¹² Då hade en folkpartist interpellat justitieministern om bestämmelsen om tjänstemans skyldighet att underkasta sig sinnesundersökning, med anledning av hur Akademien agerat mot Selling.¹¹³ Detta ökade uppmärksamheten än mer. En annan folkpartistisk riksdagsman skrev i en tidningsledare att han fann mer av ”småskuren kottierpolitik och infernaliskt intrigspel” än frisinne i den beklagliga historien. ”Ju mer man fördjupar i fallet Selling, desto mer upprörd blir man. Man frågar sig: hur är det möjligt, att en vetenskapsakademi, som rymmer vetenskapligt bildade människor, kan visa sådan fullständig brist på demokratiskt sinne och demokratiskt ansvar som i detta fall?”¹¹⁴

Sedan sinnesundersökningen kommit igång sökte den kontrakterade juristen och den ständige sekreteraren upp chefredaktör Herbert Tingsten för ett samtal. Denne uppfattade det hela som ett försök att påverka honom utan att vilja stå för det, något han senare förklarade i ett brev som han samtidigt publicerade i *Dagens Nyheter*.¹¹⁵ I och med att Akademien hade vänt sig utåt i så liten utsträckning var man knappast beredd på offentlig granskning och kritik av detta slag.

Vilhelm Moberg höll våren 1956 ett föredrag som Bonniers sedan gav ut under titeln *Komplotterna: Affärerna Unman och Selling*. Den förra handlade om en artist som efter skilsmässoproblem i början av 1930-talet sattes under en förmyndare, en rådman, som han kom att anklaga för förskingring. Unman befanns lida av paranoia querulans och hölls kvar på sinnessjukhus. Efter en mängd nedlagda utredningar uppmärksammades fallet i offentligheten, och efter nästan två decennier befanns rådmannen skyldig till en rad systematiska förskingringar varvid han fick ett långt fängelsestraff. Moberg menade att den äldre affären hade klara paralleller till den senaste rättskandalen. Han presenterade den och drog sina slutsatser.¹¹⁶

”Vetenskapsakademien vid skampålen”, så har rubriken lytt i en ledare i en stor Stockholmstidning. Ja, nu är det professor Sellings vederdelomän, som har blivit moraliskt brännmärkta inför allt folket. Det är i sanning kusliga interiörer som här har blottats från en av våra främsta vetenskapliga institutioner. Det är ju inom de allra bästa akademiska kretsar, som denna ruskiga historia har tilldragit sig, inom själva den Kungl. Vetenskapsakademien.

En mer materialredovisande bok var *Falluckan på Riksmuseet: Statstjänstemans rättsäkerhet i belysning av Sellingaffären* som kom året därpå, 1957. Den var skriven av Axel Wersén, en av de många psykiatriker som uttalade sig. Selling hade enligt honom aldrig tidigare uppvisat något abnormt beteende och hans handlingar under affärens utveckling var fullt begripliga reaktioner på den abnormal situation Vetenskapsakademien försatt honom i. Wersén fann i affären många exempel på andra psykiatrikers missgrepp. Olika aktörers benägenhet att engagera sig i affären utifrån sina egna agendor bidrar till att göra bilden av den så komplex.

Tendensen återkom inför hovrättsförhandlingarna, då syndikalistiska *Arbetaren* kunde uttala sig nästan konspiratoriskt: ”Selling kan inte få rätt därför att det skulle skada anseendet för personer och institutioner som inte ens får misstänkas.” Pressen förmedlade sedan olika interiörer som blev offentliga i domstolen. Till exempel gav en av Akademiens starkaste interna kritiker sin bild av det möte som beslutat om sinnesundersökning: ”Aldrig har jag upplevt sådan stämning som den dagen i Vetenskapsakademien. Jag erinrade mig i hög grad förfarandet vid forntida häxprocesser. Beslutet fattades under stark affekt hos många medlemmar i akademien.”¹¹⁷

Man kan hävda att Selling fälldes av domstolarna men friades av den allmänna opinionen. Staten och Vetenskapsakademien kunde också framställas som förlorare då flertalet åtalspunkter ogillades. Efter Högsta domstolens beslut, som innebar att Selling skulle betala 33 000 kronor, organiserades en allmän insamling för honom som inbringade 100 000.¹¹⁸

EFTER UTSLAGET i Högsta domstolen skrev Moberg i *Dagens Nyheter* artikeln ”Vem gottgör Selling?”. Trots att rättskiparna nagelfarit allt vad den tilltalade gjort hade rättvisa inte skipats. I tillsättandet av den kommitté som förordade sinnesundersökning såg Moberg upprinnelsen till affären – men inget av vad Vetenskapsakademien gjort hade prövats i domstol, trots att dess agerande utgjorde sakens kärna. Han fann det illavarslande att det i det svenska rättssamhället kunde ”organiseras ett andligt mordförsök på en medborgare utan att någon härför ställes till ansvar”.¹¹⁹

I en replik förklarade Westgren att Mobergs framställning var vilseledande eftersom den hoppade över det avgörande moment som var upprinnelsen till hela affären, nämligen Sellings eget handlande. Akademien hade inte agerat för att få bort honom utan reagerat på hans behandling av den kvinnliga intendenten och haft missförhållandena vid avdelningen som enda bevekelsegrund. På detta svarade Moberg att Westgren själv hoppade över det avgörande momentet i förhistorien: Akademiens beslut att göra Florin till inspektor och sedan tillsätta den intendent som han men inte Selling ville ha.¹²⁰ Vi ser att skuggor och dagnar i historien fördelar sig olika beroende på var man låter den börja.

Senare under våren inkom en zoologiprofessor och akademiledamot med en lång skrivelse, fokuserad på processen fram till beslutet om sinnesundersökning. Slutsatsen blev att Selling dömts ohörd, att Akademien som myndighet agerat både åklagare och domare. Detta sätt att genom administrativt förfarande kränka grundläggande rättsprinciper ”har djupt upprört vida kretsar av den svenska allmänheten, och vetenskapsakademien har blivit utsatt för ett synnerligen skarpt klander”.¹²¹ Hela Akademien bar skulden, trots att det var en mindre krets, understödd av en arvoderad jurist, som bestämt taktiken. För att söka återvinna den förlorade aktningen föreslogs att man skulle bidra till att lätta de ekonomiska svårigheter Selling försatts i.

Förvaltningsutskottet förklarade att skrivelsen egentligen inte behövde bemötas, men eftersom den kunde fungera vilseledande utarbetade man en lika lång skrivelse till ledamöterna. Den bemötte kritiken genom att redovisa hur olika frågor och skrivelser beretts, hur Selling haft möjlighet att yttra sig, hur ansvaret för intendentens hälsotillstånd gjorde det nödvändigt att i maj 1954 snabbt komma till beslut. Akademien hade agerat som en myndighet skulle göra.¹²²

Som synes rättfärdigade ledningen både utåt och inåt Vetenskapsakademiens agerande, för vilket man inte demonstrerade någon vilja att ursäktas sig. Sellingaffären var antagligen plågsam inte bara för dess huvudperson, utan även för de interna kritiker som menade att en drivande krets aningen kuppstatat gjort Akademien ansvarig för åtgärder de fann klandervärda, liksom för den ledning som fick hantera den allt ohanterligare

FISKNÄTSPROVER som har levererats till Kristinebergs marin-biologiska station mellan 1913 och 1923.

affären och som för detta blev mer eller mindre skandaliserad inför allmänheten.

Akademiens relativa isolering torde ha bidragit till självbilder och beteendesätt som kunde verka främmande för utomstående. Men institutionens legitimitet var inte oberoende av relationen till omvärlden. Den mediala uppmärksamheten under processen innebar att upplysningar om Akademien sattes i allt snabbare cirkulation i offentligheten. Omgivningen fick upp ögonen för institutionen på ett nytt sätt. Till exempel ska vi nedan se att riksdagsmän tog Sellingaffären till utgångspunkt för initiativ som kom att omforma Akademien. Affären fick betydelse genom dess återverkningar.

Föreningar och slutpunkter

Om vi vänder blicken utåt präglades tidens internationella relationer av kallt krig. För somliga blev det en chock när Sovjetunionen 1957 fick upp en satellit i omloppsbana runt jorden. Hunden Lajka försmäktade samma år i Sputnik 2 och 1961 blev Jurij Gagarin den första människan i rymden.

Händelserna satte ljus på utvecklingstendenser som vi sett prov på ovan. I det som kallats *big science* hade vetenskapen blivit storskalig och resurskrävande, mer industrilik i sin samverkan mellan olika specialiteter och tillämpningsled. Den var sammansatt både horisontellt och vertikalt; internationell samtidigt som den fortsatte att vara nationell; ett medel och ett mål i kapploppningen mellan länder, med Nobelpris som något av en guldmedalj. I USA fick Sputnik påtagliga återverkningar. NASA bildades 1958 och några år senare lanserade president Kennedy det månprojekt som tillskrevs nationell betydelse och fick resurser i en helt ny skala.

Tendenserna återkom med andra dimensioner i mindre länder, till exempel Västtyskland och Norge.¹²³ Vetenskapsmän hade bibringat politiker föreställningar om vetenskapens betydelse för nationsbyggande och -skydd. Atomkrafts- och rymdforskning hade uppenbar försvarspolitisk relevans, samtidigt som vetenskapen var betydelsefull för välfärdsstatlig utbyggnad och nationell prestige. Men om forskarna skulle lösa problem åt staten, fick staten också lösa problem åt forskningen. Vetenskapen tilldelades allt större resurser. Fast samtidigt som pengar frigör, binder de mottagaren till givaren. I förlängningen av resurstillskotten låg frågor om politisk styrning och forskningens frihet.

DEN SVENSKA UTVECKLINGEN har många paralleller till den i andra länder. Till exempel nådde återverkningarna av Sputnik även Kiruna, där Vetenskapsakademiens forskningsinstitution kom att få stora anslag från amerikanska flygvapnet, vilket väckte tidningarnas intresse i mitten av 1960-talet.¹²⁴ Det är signifikativt att de samtidskaraktiserande begreppen atomåldern och rymdåldern kom in i svenskan under 1940- respektive 1950-talet.

Statsminister Tage Erlander samlade sommaren 1954 forskare på Harpsund för överläggningar om vetenskapens roll i den skördetid arbetarrörelsen såg framför sig. Utfallet blev så positivt att SAP och LO året därpå arrangerade en större konferens, som fick heta *Tekniken och morgondagens samhälle*. Flera professorer höll anföranden, däribland Torsten Gustafson, fysiker och rådgivare till Erlander i forskningsfrågor, den Nobelprisbelönade biokemisten Arne Tiselius och nationalekonomen Ingvar Svennilson, som var expert på ekonomisk långtidsplanering. De och andra medverkande turnerade bekanta teman och troper, som att satsningar på vetenskapen var goda investeringar för att hålla landet framme i konkurrensen. Som vanligt i historien frammanade den stålblanka framstegsoptimismen sin kulturkritiska tvilling, som i ett uttalande av studierektorn vid LO-skolorna: ”Om jag i denna debatt förklarar att jag söker människan bakom maskinen så hoppas jag att ingen betraktar mig som underlig – om det nu kommer att finnas några människor bakom maskinerna i automatikens

decennium.”¹²⁵ Statsministern var dock benägen att dela forskarnas optimism.

Kontakterna utvecklades och 1962 inrättades Forskningsberedningen. I samband med denna institutionsbildning fick uttrycket forskningspolitik sitt genomslag.¹²⁶ Det återkom året därpå vid konferensen *Vetenskapen i framtidens samhälle*, som universitetskanslern bjöd in till i det nyligen invigda Wenner-Gren Center. Återkom gjorde även Gustafson, Tiselius och Svennilson, vilka var akademiledamöter och centrala inom Forskningsberedningen. De höll anföranden om de fysiska respektive biologiska vetenskaperna och om sambandet mellan forskning och samhällsutveckling. Hur ljus framtiden såg ut, bara statsmakterna tillgodosåg vetenskapernas behov, anas indirekt av en kommentar från företrädaren för de humanistiska vetenskaperna, historikern Erik Lönnroth: ”Vad samhället under alla förhållanden är skyldigt humanisterna är att inte förakta dem därför att de kostar samhället mindre än andra vetenskapsmän.”¹²⁷ Lönnroth var ordförande i Humanistiska forskningsrådet och ledamot av Forskningsberedningen och blev senare ledamot av Vetenskapsakademien, liksom flertalet talare vid konferensen, däribland den nye ecklesiastikministern Ragnar Edenman. Edenman menade att alla var överens om att forskningen skulle vara fri. Samtidigt gjorde resurstillskotten att alla också var intresserade av att ”forskningens utveckling synkroniseras med samhällets och medborgarnas utveckling. Behovet av en mer markerad; med ett svåröversatt engelskt uttryck så kallad *'science policy'* framstår som nödvändig.”¹²⁸

Vi ser att diskussionen var ny och att man påtagligt famlade efter ord. Den var också internationell. Samma år som konferensen kom den för medlemsländerna riktninggivande OECD-rapporten *Science, Economic Growth and Government Policy*, med Ingvar Svennilson som en av de tre författarna. Som titeln ger vid handen var budskapet dels att forskningen var en nyckelfaktor bakom ekonomisk tillväxt, dels att den inte var en oförklarlig kraft utan kunde göras till föremål för politisk planering och påverkan.¹²⁹

En komplikation i sammanhanget var att merparten av den statsstödda forskningen ägde rum vid lärosätena, som även hade sitt utbildningsuppdrag. När undervisningen byggdes ut i stor skala blev det svårare att anknyta den till forskningen, men föreningen av de båda uppgifterna var likväl central för 1945 års universitetsberedning, i vilken Arne Tiselius ingick. Utvecklingsoptimismen och utbyggnadsvisionen var än tydligare i 1955 års universitetsutredning, med Ingvar Svennilson som en av kommittéledamöterna. I ett betänkande föreslog man en kraftig upprustning av forskning och forskarutbildning. Vetenskapsakademien var en mycket positiv remissinstans. Stora anslagsökningar för denna expansion föreslogs 1959 i en proposition, direkt följd av en proposition om förstatligande av

Stockholms högskola. I ett remissyttrande några år senare var dock Akademien betänksam inför det starka inflytande som ”avnämarintresset” hade fått.¹³⁰

Med statens växande åtaganden kom krav på bättre kontroll och planering av resursanvändningen. Universitetskanslersämbetet inrättades 1964 och universitetskanslern – vars syssla tidigare hade varit ett oavlönat hedersuppdrag – blev som chef för den nya centrala myndigheten snarare regeringens än universitetens förtroendeman. Ministern klargjorde: ”Den tid är förbi då det kunde synas naturligt att universitetet fungerade som, om uttrycket tillåts, de lärdes San Marino.”¹³¹ Prokanslersinstitutionen, som gett biskopar uppsikt över statsuniversitetet, hade avvecklats redan under 1930-talet, varigenom det medeltida bandet mellan kyrka och universitet bröts. Efter det att Olof Palme 1967 tillträtt som minister bytte hans ministerium namn från Ecklesiastik- till Utbildningsdepartementet. Politikens verkningsskrets vidgades i ”det starka samhället” och välfärdsstaten konsoliderades under rekordåren, som även rymde införandet av den enhetliga grundskolan och en stor gymnasiereform.

Vi ser att mycket förändrades snabbt vid denna tid, liksom att de drivande akademikerna kom ur en rätt snäv krets och att aktörerna i detta nätverk som regel var akademiledamöter och ”bäste broder” med varandra.

Ett belysande exempel är Arne Tiselius.¹³² Som elev till The Svedberg disputerade han 1930 på en banbrytande, biokemiskt orienterad avhandling och var sedan ett år vid Princetonuniversitetet som Rockefellerstipendiat. När docentstipendiet tog slut påminde hans belägenhet om den Arrhenius och Svedberg tidigare hade befunnit sig i. Svedberg mobiliserade sitt inflytande för att behålla denne forskarbegåvning i Sverige och 1938 utnämndes han till den förste innehavaren av en donationsprofessur i biokemi. Året därpå valdes Tiselius in i Vetenskapsakademien, där han kom att ingå i Nobelkommittén för kemi från 1947 till 1971. Han kom även att bli ordförande i Nobelstiftelsen, liksom den svenska nationalkommittén och den internationella unionen för kemi. Han blev Naturvetenskapliga forskningsrådets förste ordförande och ledamot av Medicinska forskningsrådet jämte styrelsen för Försvarets forskningsanstalt. Tiselius fick 1948 Nobelpriset i kemi, varpå han blev hedersdoktor vid bemärkta lärosäten, samtidigt som uppförandet av en ny biokemisk institution i Uppsala påskyndades. Som vi sett var han också ledamot av flera kommittéer som var betydelsefulla för politikformulering och institutionsbildning.

I KONTRAST till förändringsprocesserna på universitets- och högskolefältet, i vilka akademiledamöter alltså var centrala aktörer, genomgick Akademien själv inte någon större förändring. Etablerade arbets- och mötesformer traderades vidare – övningarna kunde ge ett aningen tidlöst intryck.¹³³

FYSIKERN OCH METALLOGRAFEN CARL BENEDICKS var konstnärligt lagd och i hans arkiv finns flera hundra teckningar av vänner och kollegor, ofta gjorda vid sammanträden eller föreläsningar med Akademien. Vykortet ovan: Lise Meitner när hon håller föredrag för Kemistsamfundet 1945.

Huset och dess inventarier rördes inte heller, vilket ledde till ett långsamt framskridande förfall.¹³⁴ Men mot bakgrund av alla förändringar, inte minst planerna på ett statsuniversitet i Frescati, tillsatte Förvaltningsutskottet 1959 en kommitté som kom att samverka med den statliga Riksmuseiutredningen, till vilken vi ska återkomma strax.¹³⁵

Kommittén sökte få en inblick i och överblick över de mer eller mindre självständiga institutionernas verksamheter och ekonomiska förhållanden. Det var svårt att ta ställning till enskilda delar i det utbredda nätverket av institutioner. Diskussionerna graviterade mot grundläggande frågor om

Akademiens funktioner och framtid i relation till en pressad ekonomi. Hur skulle man förhålla sig till staten och universitetet, undrade kommittéledamöterna. ”Jag är rädd för att om vi nu avböjer statens medverkan och behåller vad akademien själv kan bära ekonomiskt, så blir vi ändå vid nästa förnyande av privilegiet beroende av staten. Därför är förhandlingsläget med staten bättre nu.” Det var inga enkla lösningar som 1961 presenterades för Förvaltningsutskottet, som beslutade att tillsätta en ny liten kommitté.¹³⁶

Mot detta vände sig två år senare Akademiens nye preses, fysiologiprofessorn och blivande Nobelpristagaren Ragnar Granit. Han spetsade i en promemoria till situationens problematik: det var för Vetenskapsakademiens framtid nödvändigt att diskutera och ta ställning till de vägvalsfrågor man stod inför. I en senare promemoria preciserade han behovet av en modernisering av organisationen och framhöll som en förebild Royal Society, som inte hade några institutioner. ”Lilla kommittén” avvecklades i tysthet. I stället gick man in för den omfattande revision av grundreglerna som vi i kapitel 2 sett fastställdes 1966. Samtidigt tillsattes en ny kommitté, bestående av Granit, Sievert, Svennilson och Tiselius, som skulle utreda Akademiens arbetsuppgifter och organisationsformer. I december 1968 lämnade den sitt betänkande, som vi ska återkomma till i nästa kapitel. Här konstaterar vi att detta arbete inte ledde till några direkta reformer. Granit menade att Rudberg som sekreterare var mycket älskvärd men också mycket konservativ och försökte undvika förändring. Han gömde undan betänkandet.¹³⁷

ESSÄ
Komplexa system
s. 497–502

LIKVÄL SKEDDE FÖRÄNDRINGAR, men då snarast på initiativ utifrån. Förvaltningen av nationalparker överfördes 1952 från Vetenskapsakademien till Domänstyrelsen, men Naturskyddskommittén hade alltså mycket att göra. Miljövårdsfrågorna blev föremål för fortsatta utredningar i spänningen mellan ett ekologi- och ett avvägningsperspektiv. Rachel Carsons *Silent Spring* blev 1962 en väckarklocka som snabbt översattes till svenska. Fem år senare inrättades myndigheten Naturvårdsverket. I likhet med forskningen hade miljön politiserats och blivit till en fråga, vilken som ett eget sakområde fick en särskild förvaltningsapparat; miljöpolitik var ett begrepp som likt forskningspolitik slog igenom under 1960-talet. Befriad från myndighetsrollen blev Akademien en friare aktör, som arrangerade symposier och debatter, höjde vetenskapens röster och bildade opinion för miljövården.¹³⁸

Andra förändringar innebar slutpunkterna för två institutionella lösningar som var betydligt äldre än Naturskyddskommittén.

NATURHISTORISKA RIKSMUSEET behandlades 1955 i riksdagsmotioner som med hänvisning till konflikten där önskade utreda organisationen. Upphovsman var folkpartisten Hugo Osvald, botaniker och professor vid Lantbrukshögskolan, som året innan hade interPELLERAT justitieministern med anledning av Vetenskapsakademiens agerande i Sellingaffären. Att motsättningar kunde uppstå fann han inte så konstigt, men den aktuella konflikten hade en grund i historiskt betingade oklarheter i Riksmuseets organisation. Vetenskapsakademiens ”inseende och vård” utövades närmast genom inspektorer, vilka kunde ha egna intressen i den enhet de hade tillsyn över. Inspektorsinstitutionen hade ingen motsvarighet vid lärosätena, den var ”en relik från äldre tider, och måste nu betraktas som en anomali”. Vidare hade Akademien vuxit så mycket att många ledamöter inte kunde delta i behandlingen av alla ärenden, ens om det gällde statliga tjänstetillsättningar med stor betydelse för framtiden: ”Helt naturligt blir det en mindre grupp inom akademien, som utövar den faktiska ledningen med akademiens auktoritet bakom sig.” Dessutom var många ledamöter pensionärer, utan speciellt intresse för Riksmuseets angelägenheter. Med tanke på att verksamheterna var helt statsfinansierade borde Riksmuseet omorganiseras till en självständig enhet under Ecklesiastikdepartementet, utan Akademien som mellaninstans, ungefär på samma sätt som Meteorologiska centralanstalten hade omorganiserats tidigare.¹³⁹

Statsutskottet inhämtade yttranden. Akademien förklarade att man insett att organisationen var tungrodd och att en kommitté arbetade med frågan, varför man inte fann någon anledning att tillsätta en utredning. Utskottet och riksdagen var av annan uppfattning.¹⁴⁰

Den så kallade Riksmuseiutredningen tillsattes sedan 1959, just efter det att riksdagen fattat beslut om att ombilda Stockholms högskola till ett statligt lärosäte, Universitetet i Stockholm, vilket successivt skulle flytta ut till Frescatiområdet. I direktiven talades om samordning och planering för att rationellt utnyttja tillgängliga resurser, och om förhandling mellan olika parter.¹⁴¹ Utredningen kom att presentera förslag rörande Naturhistoriska riksmuseet, Forskningsinstitutet för experimentell fysik, Statens etnografiska museum, Bergianska stiftelsen och Vetenskapsakademiens bibliotek.

Det första betänkandet gällde Riksmuseet och kom 1962. I enlighet med direktiven förordade man att Akademiens inseende och vård skulle upphöra. Ett huvudförslag var att de olika avdelningarnas utställningsverksamheter skulle samlas i en byggnad och bli mer utåtriktade. För att bli en bildningsfaktor i tiden behövde utställningen väcka allmänhetens intresse för naturvetenskapliga sammanhang, för människans beroende av och inverkan på naturen – på så sätt kunde man locka till fortsatta studier. Ett annat huvudförslag var att Riksmuseets forskningssida, med sju professorer

och ytterligare ett femtiotal tjänster, skulle föras över till det nya universitetet. Verksamheterna hade haft en inriktning mot systematik, vilken de borde behålla även om professurernas områden på sikt kunde omprövas.¹⁴²

Remissinstanserna – även Vetenskapsakademien – ansåg att Akademiens överinseende borde avvecklas och utställningsverksamheten utvecklas. Däremot gick meningarna isär i frågan om forskningen borde föras över till universitetet eller om museet borde vara kvar som en riksinstitution för insamlings-, forsknings- och utställningsverksamhet. Somliga menade att ett riksmuseum utan egen forskning skulle tappa sin dynamik. Andra ville föra över professurerna, men också göra om tjänsterna så att inte den systematiska biologin skulle tränga ut andra inriktningar.¹⁴³

EFTER PÅSTÖTNINGAR från företrädare för den experimentella biologin kallade Ecklesiastikdepartementet fem ”experter” – inte de gängse ”sakkunniga” – för att utarbeta en plan för successiv ombildning av fyra museiprofessurer till universitetstjänster. Gruppen dominerades av företrädare för den experimentella cell- och molekylärbiologiska forskningen, däribland Arne Tiselius. Man menade att de begränsade resurserna borde samlas till denna forskning, där Sverige låg långt framme och som rymde stora tillämpningsmöjligheter, i stället för att spridas ut över den äldre systematiken och den moderna ekologin. Experterna föreslog att tjänsterna skulle föras över till universitetet och den ”nya” biologin.¹⁴⁴

Det dristiga förslaget skapade sina kritiker. Till exempel skrev Åke Gustafsson, genetikprofessor vid Skogshögskolan och ledamot av Forskningsberedningen, polemiska debattartiklar. Han förklarade att styrning av forskningen mot politiskt tilltalande modeinriktningar innebar något nytt i Sverige: lysenkoistiska statsingripanden. Han angrep Tiselius, som använt sitt inflytande till att gagna den egna forskningsinriktningen, till förfång för helheten och den inomvetenskapliga utvecklingen. Tiselius gick i svaromål. Han förklarade att oundvikliga prioriteringar redan gjordes; då resurserna var ändliga fanns det gränser för forskarsamhällets självbestämmande. ”Vad Gustafsson betraktade som en farlig politisering av vetenskapen”, skriver idéhistorikern Anna Tunlid, ”var för Tiselius en del av en nödvändig forskningspolitik.”¹⁴⁵ Kritikerna kunde även mobilisera uttalanden från utlandet, där kända biologer blivit bestörta då de förstått vad som var i görningen i Linnés hemland. Regeringen lät i en proposition 1965 Riksmuseets professurer vara. Det fanns gränser även för en forskningspolitisk nyckelspelare som Tiselius.

Här ska inflikas att man samtidigt utredde de invecklade banden mellan Vitterhetsakademien, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museum, vilka i kommittédirektiv från 1961 sades representera ”en föråldrad administrativ ordning”. Efter flera turer avvecklades 1974 den självständiga men

myndighetsutövande Vitterhetsakademiens huvudmannaskap över ämbetsverket. För detta fanns förvaltningstekniska och legala skäl, men även en ovilja att låta organ bortom demokratisk kontroll fördela allmänna medel och en vilja att bedriva kulturpolitik. Den äldre kategorin kulturpolitik hade fått ny innebörd under 1960-talet och börjat etableras som ett politiskt sakområde, för vilket man diskuterade inrättandet av en särskild förvaltning. Kultur- och politikbegreppen påverkades av att sammanföras i begreppet kulturpolitik.¹⁴⁶ Gränser var under omförhandling på fler fält än vetenskapens och miljöns. Under 1970-talet övertog staten också huvudmannskapet för Musikhögskolan och Konsthögskolan från Musikaliska akademien respektive Konstakademien. De gamla kungliga akademierna kom att befrias från eller berövas – hur man nu vill se på saken – uppgifter som blivit mer vittfamnande och maktpåliggande än de varit då akademi-förankringen en gång institutionaliserades.

ALMANACKSPRIVILEGIET var en institution som lunkat på i sina spår under mer än 200 år, men vars historia fick en slutpunkt under perioden. I början av 1900-talet förekom en del tvister mellan Almqvist & Wiksell och andra tryckerier, men de blev lösta. I en artikel inför 200-årsjubileet 1939 noterade en amerikansk tidning, med viss förvåning, att Vetenskapsakademiens huvudinkomst kom sig av en inskränkning i svenskarnas grundlagsstadgade tryckfrihet. I en skrivelse till Kungl. Maj:t framhöll Akademien 1945 att de skäl som 1747 motiverat privilegiet var lika giltiga som då, samt att man alltjämt behövde det understöd privilegiet medförde för att kunna upprätthålla sina allmännyttiga verksamheter. För att vara ute i god tid önskade man att den aktuella tjuugoårsperioden skulle följas av en ny, 1952–1972.¹⁴⁷ Förlängningen beviljades.

I riksdagen kom 1951 och 1958 motioner från folkpartistiska affärs- och tidningsmän som önskade utreda privilegiet. Vid det senare tillfället ifrågasattes, med hänvisning till uppgifter om de juristarvoden som utbetalats i samband med Sellingaffären, lämpligheten i att Vetenskapsakademien erhöll stora summor genom ett statligt privilegium, utan redovisningsskyldighet. Utskottet konstaterade med tillfredsställelse, då privilegiemedel uppenbarligen använts till juristarvoden, att Akademien medgivit statlig revision av dessa medel. Men då en förlängning redan var beviljad ansågs frågan vara för tidigt väckt.¹⁴⁸

Ytterligare en folkpartistisk framstöt kom till 1964 års riksdag. Monopolföretagande utmålades som ett principiellt problem och 1700-talslösningen, med ett statligt monopol, som något räddningslöst förlegat. Sellingaffären aktualiserades återigen och det framhölls som bättre att främja forskningen ”på det direkta sättet” än att låta stödet vara beroende av försäljningssiffror.¹⁴⁹

MODELL AV MALMKROPP i form av en järnellipsoid från Vilhelm Carlheim-Gyllenskölds samlingar. Efter Thomasprocessens införande i slutet av 1800-talet blev den fosforrika järnmalmsfyndigheten i Kiruna intressant att utvinna och byggandet av järnväg först till Luleå och några år senare till den isfria hamnen i Narvik möjliggjorde export av malmen. Bedömningarna av hur stor fyndigheten var gjordes först med borrhningar, men i en vetenskaplig tvist använde sig Carlheim-Gyllensköld 1900–1907 av geofysikaliska metoder och kunde då konstatera att fyndigheten var mycket större än vad äldre geologer ville tro. Järnmodellen åskådliggjorde malmfyndigheten, en magnetidskiva som sträcker sig flera kilometer ned i marken i 60° lutning.

I ett remissyttrande förklarade Ombudsmannaämbetet för näringsfrihetsfrågor att man fått in anmälningar mot Almqvist & Wiksell och att man välkomnade en utredning. Det gjorde varken Vetenskapsakademien eller Svenska boktryckareföreningen. Utskottet fann det inte självklart att en koncentration till ett tryckeri i detta fall var en nackdel och framhöll värdet av korrekta uppgifter och av stödet till svensk forskning. Men eftersom privilegiet utövats i samma former under så lång tid fann man det ändå rimligt att undersöka om de kunde anpassas till moderna förhållanden.¹⁵⁰

Betänkandet kom 1966 och föreslog ett system i vilket alla som ville skulle få trycka almanackor, men att Akademien skulle säkerställa underlagen och uppbära ersättning från tryckerierna. Remissinstanserna var många och nästan alla tog ställning i principfrågan. Det otidsenliga privilegiesystemet borde avvecklas, samtidigt som det ansågs irrationellt att konstruera ett krångligt uppbördssystem för en så liten summa. Det var i princip bara Vetenskapsakademien och Almqvist & Wiksell som ville behålla systemet.¹⁵¹

Utbildningsminister Olof Palme fann det rimligt, i en proposition 1969, att inte förlänga privilegiet. Han insåg att ett sådant beslut skulle aktualisera frågor om Akademiens ställning och arbetsuppgifter. Samtidigt framhöll han att det även i framtiden fanns viktiga uppgifter att fylla, inte minst vad gällde utåtriktade och internationella verksamheter. Det var dock i första hand Akademiens sak att själv ta ställning till dessa spörsmål.

Inför utskottsbehandlingen kom nya folkpartistiska motioner, vilka ville att Akademien skulle anvisas andra inkomstkällor innan man avvecklade privilegiet. En moderat motionär ville i stället förlänga det. Statsutskottet tillstyrkte dock propositionen. I kammaren vände sig sedan moderaten mot strävan att undanröja Vetenskapsakademiens möjligheter att bedriva en fri verksamhet, utan dirigering från statens sida. Även om ett kungligt privilegium kunde tyckas förlegat var det ett utslag av klåfingrighet att ta bort det och inte låta Akademien driva sina verksamheter lite vid sidan av statsbudgeten. En socialdemokratisk utskottsledamot påminde om att upprinnelsen till förslaget var en motion från borgerligt håll och att alla remissinstanser utom två ville avveckla privilegiet. Utskottet hade också deklarerat att det såg mycket positivt på Akademien, framhöll han vidare.¹⁵²

Riksdagen röstade för propositionen. Kungl. Maj:t satte punkt för privilegiet.

Summering

Vetenskapens ökande betydelse för politiken och politikens ökande betydelse för vetenskapen utgör betydelsefulla förändringsprocesser genom det korta 1900-tal som behandlats i detta kapitel. De båda aspekterna av det

historiska skeendet var ömsesidigt förstärkande. Samhället blev starkt och vetenskapen stor i den välfärdsstat som växte fram.

För Vetenskapsakademien innebar denna utveckling att man på ett mer direkt sätt blev föremål för politiskt tryck, även om detta aldrig blev så starkt eller vetenskapen så direkt politiserad i Sverige som i en del av tidens auktoritära stater. En dragkamp uppstod om den rätta gränsdragningen mellan vetenskap och politik, mellan forskarnas anspråk på frihet i utbyte mot ”excellent” vetenskap och yttre krafters anspråk på ”relevant” forskning i utbyte mot finansiering.¹⁵³ Vi har även sett hur vetenskapens internationella relationer drogs in i periodens politiska skeenden, vilka inbegrep en tyngdpunktsförskjutning från Tyskland till USA. Men Akademien var inte ett passivt föremål för politiken utan en aktiv part i processerna.

Ett uttryck som detta politiserande tog sig var remissyttranden. Akademiens tidiga tyngd som remissinstans berodde delvis på att andra nationella organ hade specialiserade uppgifter samtidigt som lärosätena var lokalt förankrade. Hur politikformeringen kunde gestalta sig har vi sett i avsnittet om skapandet av statsfinansierade forskningsråd. Akademien och enskilda ledamöter kunde agera i de processer som föregick tillsättningen av kommittéer och formuleringen av utredningsuppdrag. Akademi ledamöter ingick sedan i kommittéerna och kunde delta i Akademiens arbete med yttranden över kommittébetänkanden, för att till slut ingå i de organ som kommittéerna föreslagit. Vi har sett att de mest inflytelserika aktörerna satt på många stolar och hade goda möjligheter att påverka beslut som de själva påverkades av. Vetenskapsmannen, Akademien och Vetenskapen gled över i varandra. Vetenskapsakademien befann sig i mitten av en mängd överlappande nätverk.

Inflytande fick Akademien också genom den karaktär av ämbetsverk som vi sett att den hade fått, även om tillkomsten av nya nationella organ för vetenskapen skulle bidra till att undergräva den positionen. Detta inflytande var inte politiserande på samma sätt som kommittéarbetet, men politiskt i så måtto att man utövade makt och myndighet på uppdrag av Kungl. Maj:t, till exempel i naturskyddsfrågor. Legitimiteten i denna myndighetsutövning var inte oberoende av relationen till omvärlden – *no academy is an island* – men omgivningen, liksom Akademien själv, agerade som om Vetenskapsakademien ingick i statsverket. Sellingaffären medförde en ny och annorlunda uppmärksamhet i offentligheten. Allmänheten fick en bild av Akademien som knappast befordrade en fortsättning i det etablerade myndighetsspåret. Vi har sett att riksdagsmän tog initiativ som rubbade den institutionella ordningen och kom att initiera ett formativt skeende i Akademiens historia. Även om affären inte ensam förorsakade dessa processer så blev den en utgångspunkt för och ett argument i en politisk problembeskrivning. Akademiens insisterande på att vara fri och

TVÅ VÄRLDAR SOM MÖTS var tema för ett modereportage som gjordes 1961. Den ena världen var modet, närmare bestämt vårmodet, den andra var vetenskapen, representerad av miljöer vid Nobelinstitutet för fysik. Fotografen Stig Grip tog många bilder vid tillfället, men just denna kom aldrig till användning i reportaget.

oberoende, samtidigt som den var sanktionerad och finansierad av staten, bidrog till att myndighetsstatusen efter hand framstod som kluven eller kvasibetonad. Vi har också noterat att Vetenskapsakademien inte var den enda kungliga akademien med mer eller mindre diffusa myndighetsuppgifter som påverkades av 1960-talets politiska omvandlingar.

Tidsperioden i detta kapitel har även rymt förändringar av det vetenskapliga arbetets former och förutsättningar som påverkat Akademien. Det äldre intresset för astronomiska vetenskaper fördes vidare, men en jämförelse mellan Kirunaobservatoriet och det första Stockholmsobservatoriet på sin kulle visar hur intresset fordrade nya verktyg. Capristationen och Tredje geofysiska året belyser hur det internationella samarbetet fick andra och större proportioner. Även fältvetenskaperna fortsatte att odlas, till exempel vid stationerna i Kristineberg och Abisko. Vid den största institutionen, Naturhistoriska riksmuseet, drev man vidare sitt kartläggande arbete med systematisk inriktning. Mest expansivt under perioden var nog intresset för de exakta vetenskaperna, vilket till dels torde hänga samman med Nobelprisen i kemi och fysik. På detta intressefält tillkom också den kanske mest resurskrävande institutionen – Forskningsinstitutet för experimentell fysik. Under perioden växte det fram ett nätverk av allt fler och större institutioner i den yttre organisationen. I mitten befann sig Akademien, som spindeln i nätet.

Men parallellt med alla förändringar i tiden var det mycket som var sig likt. Till exempel framstår Vetenskapsakademiens institutionella former som monument av stabilitet i jämförelse med de dramatiska omvälvningarna i omvärlden. Verksamheterna inom dessa ramar rymmer också inslag med en lätt tidlös karaktär, som att inflytelserika ledamöter satt på flera stolar i sina nätverk. På det idémässiga planet är uppfattningarna att den rena vetenskapen är avgörande och den fria forskningen hotad till synes evigt återkommande, exempelvis i remissyttranden som framhåller vikten av att stärka grundforskningen. Vissa kritiska synpunkter har också återkommit under perioden, som att mängden administrativa göromål tilltagit och trängt undan den primära verksamheten, nämligen det vetenskapliga utbytet. Andra till synes tidlösa bekymmer har rört Akademiens ålderssammansättning och representativitet i förhållande till den aktuella forskningen. Akademiens framtoning av en senat, vars medlemmar ofta hade ordnar och medaljer men inte längre var så aktiva i laboratorier, kunde påverka legitimiteten i anspråken på inflytande över dagens och morgondagens förhållanden.

Från omgivningen har vi sett att man återkom med kritiska synpunkter på det kungliga privilegiet på almanacksutgivning. Framställningen ovan av hur denna finansieringsform avvecklades skiljer sig från den bild Carl Gustaf Bernhard har gett. Han har skildrat hur utbildningsminister Olof

WILHELM OSEEN PORTRÄTTERAS av sin son, konstnären Jurd Oseen, utanför Nobelinstitutet i Frescati. Wilhelm Oseen tog över Nobelinstitutet efter Svante Arrhenius, och var dess föreståndare från 1933 till 1944.

Palme våren 1969 fattade "sitt ödesdigra beslut" och sedan i en proposition meddelade "den lömska avsikten" att beröva Akademien privilegiet.¹⁵⁴ Som vi sett låg upprinnelsen närmast hos folkpartistiska riksdagsmän, som utifrån liberala principer och med avstamp i Sellingaffären vände sig mot monopolföretagande. Remissopinionen mot privilegiet var också massiv.

Vilken regering som helst torde under omständigheterna ha haft svårt att argumentera för ett bevarande av 1700-talsprivilegiet, och det finns i det offentliga materialet inget som tyder på att utbildningsministern eller de socialdemokratiskt dominerade utskotten var direkt intresserade av att driva frågan. Bernhard dramatiserade historien på ett sätt som måhända säger något om hur den uppfattades inifrån Akademien.